

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ)

**ЛИСТИ ФЕДОРА МАТУШЕВСЬКОГО
ДО ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА
(1917 РІК)**

Відомих українських громадсько-політичних діячів Федора Павловича Матушевського (1869–1919) та Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929) впродовж майже двадцяти років пов'язували тісні ділові стосунки і щира людська приязнь. Ф. Матушевський, правник за освітою (закінчив Дерптський (Юр'євський) університет), більшу частину свого життя присвятив журналістиці та громадсько-політичній діяльності. На цій ниві й переплелися його життєві шляхи з Чикаленком.

Вони були політичними однодумцями, входили до складу першої у Наддніпрянській Україні ліберальної політичної партії – Української демократичної партії (УДП), створеної 1904 р., а пізніше – до Української радикально-демократичної партії (УРДП), Товариства українських поступовців (ТУП), які ставили за мету досягнення автономії України у складі федеративної Росії, відродження української мови й культури, вимагали викупу землі та підприємств у власників з подальшою їх націоналізацією.

Коли меценат української культури і громадсько-політичний діяч Є. Чикаленко започаткував видання в Києві першої щоденної української газети “Громадська думка” (1906), то головним редактором запросив Ф. Матушевського, який на той час був уже відомий в українських журналістських колах як один із засновників видавництва “Вік” у Києві (1895), співробітник журналів “Киевская старина”, “Літературно-науковий вістник” та інших видань. Як редактора “Громадської думки” його було заарештовано і кинуте до Лук'янівської в'язниці. Коли ж цю газету заборонили і як її наступниця почала виходити газета “Рада” (1906–1914), Федір Павлович якийсь час редагував і її.

Є. Чикаленко високо цінував професіоналізм і сумлінне ставлення до роботи Ф. Матушевського і коли час від часу складалася така ситуація, що нікому було редагувати газету, він завжди жалкував за своїм першим редактором, який не міг постійно залишатися на цій посаді, бо, щоб утримувати сім'ю, змушений був працювати на інших роботах (у Страховому товаристві, потім помічником повіреного). 20 березня 1911 р., характеризуючи критичну ситуацію, що склалася в “Раді” з редактором Є. Чикаленком, занотував у щоденнику: “Ф. П. Матушевський був би найкращим редактором, але він зовсім хворий і навряд чи згодиться, бо редагування “Громадської Думки”, а потім “Ради” в 1906 році далось йому взнаки”¹.

¹ Чикаленко Євген. Щоденник – К., 2004. – Т.1 (1907–1917). – С. 164.

Ф. Матушевський, незважаючи на тяжкий стан здоров'я (він захворів на туберкульоз до якого додалася хвороба серця, що й звела його рано в могилу під час перебування у Греції на чолі дипломатичної місії УНР), ніколи не полишав активної громадської діяльності. Він дописував до українських часописів, у тому числі й до "Ради", 1915 року став одним з організаторів Українського комітету допомоги жертвам російської окупації Галичини, в 1916–1917 рр. був уповноваженим комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст.

Д. Дорошенко так писав після смерті Ф. Матушевського про його ставлення до громадської роботи: "Федір Павлович Матушевський увесь свій свідомий вік провів на українській роботі. Він ніколи не намагався грати першої ролі, не любив нікуди ні з чим наперед висовуватись, але він являвся необхідним учасником усіх важливіших справ і заходів українських на протязі останнього чверть-століття, і не раз ті справи не могли б зрушити з місця і взагалі виконуватись, якби не він, хочтомо майже ніхто не знав [...] Людина хвора, змучена, він не знав, що таке «не хоч» або «не можу», коли було «треба»"².

На початку березня 1917 р. Ф. Матушевський разом з Є. Чикаленком були серед засновників Української Центральної ради, Ф. Матушевський був обраний до її складу, а потім і до Малої ради. На з'їзді ТУП, що відбувся 12–13 березня 1917 р. у Києві (тоді товариство прийняло назву "Союз українських автономістів-федералістів"), Ф. Матушевського обрали до складу тимчасового ЦК, він став також одним з лідерів Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), на яку в червні 1917 р. перейменовано УРДП. Але тяжкий стан здоров'я не дав змоги Ф. Матушевському в цей час повною мірою реалізувати свій потенціал громадсько-політичного діяча, бо він змушений був залишити Київ, де нуртувало політичне життя, і оселитися на хуторі біля села Мартової на Харківщині, а восени переїхати на лікування до Кисловодська. Звідси й писав він листи до свого побратима Є. Чикаленка, детально описуючи своє ставлення до політичних подій, що відбувалися як у столиці, так і на Харківщині та на Кавказі.

Є. Чикаленко у 1917 р. відійшов від активного політичного життя, 17 березня він виїхав у свій маєток Перешори на Херсонщині у господарських справах і перебував там аж до 20 жовтня, хоч на Всеукраїнському національному конгресі 8 квітня його обрали до складу Центральної ради від Союзу українських автономістів-федералістів Правда, раніше, 20 березня 1917 р., на засіданні Центральної ради більшістю голосів присутніх було відхилено пропозицію про його кооптацію до складу ради (разом з В. Винниченком та В. Леонтовичем)³. Можливо, що образа від цього інциденту також зіграла роль у тому, що його перебування в маєтку затяглося, але, як людина небайдужа, він дізнавався про політичні події з газет, із листування з друзями та приятелями, серед яких був і Ф. Матушевський. Він близько до серця приймав усе, що діялося в Україні і в світі, в

² *Дорошенко Д.* De profundis. Памяти І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевської А. Г. В'язлова // Хліборобська Україна – Відень, 1925. – Кн. II. – Рік 1920–1921. – Збірник II, III і IV. – С. 142–143.

³ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 209–210.

листах викладав свої думки й переживання, оцінки подій і прогнози на майбутнє. Листам у такий історичний момент, який переживала Україна в 1917 році, Є. Чикаленко надавав великого значення як важливим історичним документам. Оскільки у той час не було можливості зосередитися на написанні мемуарів, то він уважав, що треба писати великі листи до друзів, які в майбутньому стануть основою для написання мемуарів, сам писав докладні листи і закликав до цього своїх приятелів. Так, у листі до А. Ніковського від 16 липня 1917 р. він писав: “Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії нашого руху і їх треба берегти, бо в газетах, журналах того не скажеш, що пишеться в листах, і преса не зовсім точно відбиває життя”⁴.

На жаль, нам не вдалося відшукати листів Є. Чикаленка до Ф. Матушевського. Але про їхній зміст можна скласти уявлення із листів-відповідей та з тогочасних його листів до інших адресатів – В. Винниченка, А. Ніковського, П. Стебницького⁵, бо основні теми в них повторювалися.

Очевидно, свій погляд на значення листів Є. Чикаленко висловив і Ф. Матушевському бо у відповідь на його перший лист той писав: “Не раз і не два думалося і почувалося те ж саме, що й Ви про себе пишете аж до самісінького слова про мемуари. Я завжди про це думав, що треба їх писати, а як вони не пишуться, то треба до друзів-однодумців листи писати, щоб опісля був матеріал до того, що публікується” (док. № 1).

Однією з центральних тем у листуванні була оцінка політики Центральної ради, зокрема її універсалів. І Універсал Є. Чикаленко вважав занадто радикальним, хоч уже через місяць визнав, що помилявся. Ф. Матушевський же, навпаки, вважав: “Час такий, що не виставити наших всіх домогань не можна”. Уже в першому листі він так аргументував свою позицію: “Ми, інтелігенція українська, проводирі України, повинні се зробити з двох причин: перше, – що більше запросиш, то більше матимеш; якщо лишиться при скромних, поміркованих домаганнях, то й слухати не захочуть і дадуть те, що “з носа спаде”; друге, – зостаючись на ґрунті поміркованих домогань, ми безумовно лишимося в хвості революції і елементи максималістки візьмуть гору і накоять такого, що страх” (док. № 1).

Обох учасників епістолярного діалогу хвилювало те, що не у всіх регіонах України універсал був зустрінутий з належним ентузіазмом. Порівнюючи настрої, які панували серед селянства на Київщині і Полтавщині, з одного боку, та на Херсонщині й Харківщині, з другого, Ф. Матушевський з сумом констатував, що на Харківщині “універсалом Ради сльози “не вишибете”. Тут, як і у Вас, немає пафосу ні революційного, ні тим паче національного. Про одну тільки земельку людеї марять”. Недостатню національну свідомість населення Харків-

⁴ Миронець Н. “Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії...” (Листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком 1917 рік) // Пам’ять століть – 1997. – № 5. – С. 36.

⁵ Див.: Миронець Н. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917): Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 123–131; № 6. – С. 103–122.

щини він пояснював тим, що там існувала велика “тяга” до Москви, а Центральна рада не приділяла достатньої уваги цьому регіону (док. № 2).

Ф. Матушевський, незважаючи на тяжкий стан здоров’я, бував у селах Харківщини, виступав перед селянами, знав їхні настрої і ділився своїми враженнями, зокрема й від виборів до волосного земства.

Згадуючи недавнє минуле, автор листів писав про ставлення до війни ТУП, про неспроможність різних політичних сил передбачити характер революції, що наближалася, давав високу оцінку тупівському клубу “Родина”, який під час війни “був єдиним огнищем організованої громадської думки, єдиним захистком, єдиним притулком, де дійсні патріоти, з великим для себе ризиком, провадили роботу вчили людей уму-розуму” (док. № 4).

Чимало місця в листах Ф. Матушевського займають його роздуми про автономістсько-федеративний устрій майбутньої держави. Він уважав, що Україна – “справжня мати автономізму-федералізму в Росії і що Київ повинен під час цієї революції бути центром цього руху, що він нам знадобиться – цей рух і що його не треба не тільки ослаблювати, а зміцнювати. Мої гадки почасти вже починають здійснитися: до Центральної Ради вдаються тепер литовці, білоруси, татари, донщина, шукаючи ґрунту для спілки. Отут ми зможемо знайти опору проти взагалі московського централізму і зокрема – проти ліберальної російської буржуазії і демократії, особливо проти рос[ійської] с[оціал]-д[емократії]” (док. № 2).

У листах зустрічаємо чимало різких оцінок Ф. Матушевським Тимчасового уряду, який щодо української справи проявив свою “низькоокість”, і російської “революційної демократії”, яка в масі своїй “темна, централістична, неосвічена і просто ворожа” у ставленні до України (док. № 2), а також роботи демократичної наради; його передбачення, що встановлення диктатури пролетаріату або навіть диктатури виключно соціалістичної викличе великий спротив союзників (док. № 5).

Ф. Матушевський, як видно з листів, розумів значення української армії в державотворчому процесі. Він писав 15 серпня 1917 р.: “Наші с[оціал]-д[емократи] спочатку хотіли відхрещуватися від українського війська, а тепер перші на його спіраються. І може дуже легко статися, що українцям доведеться обороняти свою волю, – я вже не кажу: автономію, а звичайну волю, – озброєною рукою” (док. № 3).

В останньому листі, написаному з Кисловодська, знаходимо цінні свідчення очевидця драматичних подій, які відбувалися в кінці 1917 року на Кавказі.

З листів видно ставлення Ф. Матушевського до людей із свого найближчого оточення велика повага, теплі дружні почуття до Є. Чикаленка, С. Єфремова, А. Ніковського, О. Лотоцького, В. Прокоповича і неприязнь до молодих українських соціал-демократів, яких вони з Чикаленком зневажливо називали “тараканами”.

Зустрічаємо в листах і деяку інформацію про соціографічного характеру, зокрема про стан здоров’я, настрої тощо. Події, що розгорталися в 1917 році в Україні і в Росії, не викликали в обох оптимізму. Разом з тим листи свідчать про відданість Ф. Матушевського громадським справам, про його переживання з приводу того, що через хворобу не може бути в центрі подій. Уже в першому

листі він писав, що йому совісно робити “поблажки” для свого здоров’я, 19 вересня писав знову: “Треба вертати до Києва, бо стоїш якось осторонь під такий час від життя і соромно стає. Люде працюють до кривавого поту, а я заліз у свою шкарлупу і знати нічого не знаю” (док. № 5).

У листах дослідник знайде й чимало іншої цінної інформації.

Листи (усього вісім) зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 44, № 481–489. № 483 і 484 розміщені не за хронологією, № 487–488 неправильно складені у справі, № 488, як видно із змісту – це кінець попереднього листа, а не окремий документ. Написані листи чорним або синім чорнилом на аркушах великого розміру (225 x 273 мм), № 489 – на складеному навпіл аркуші розміром 210 x 267 мм. Папір жовтуватий, не дуже якісний, на № 487 проступає чорнило із зворотного боку. Всі листи збереглися добре. Написані з обох боків, без полів і майже без абзаців, почерк розбірливий, хоч має характерні написання літер “т” (по-різному), “з” і “л” – на зразок латинських, “ж” – з подовженою середньою лінією, однак, при звичайнись, можна легко читати.

Збереглося 7 конвертів 6 листів відіслано із села Мартової, яке знаходиться за 35 км від м. Чугуєва Харківської губернії, у Мардаровку Херсонської губернії, с. Перешори (Мардаровка – найближча поштова станція від села Перешори, де проживав Є. Чикаленко); лист № 487–488 – з Мартової до Києва, № 489 – з Кисловодська до Києва.

Майже у кожному листі є відкреслення на полях або підкреслення синім олівцем, очевидно, Є. Чикаленком.

При публікації документів особливості авторського написання, в основному, збережено лише вживання апострофа, розділових знаків, написання слів разом, окремо чи через дефіс подано за сучасним правописом (*цей* – це й, *тай* – та й, *де-що* – дещо, *що до* – щодо, *як що* – якщо, *як би* – якби і т.п.). Оскільки в написанні слів “грунт”, “грунтовний” автором вживається літера “г” і “Г”, то у публікації у всіх випадках приведено до норми – “Г”. Авторські підкреслення виділено курсивом, скорочення крім загальновідомих, та пропущені літери розшифровано в квадратних дужках. Авторські дати подано в такому самому написанні і на тому самому місці, як їх проставлено в листах. Вказівку упорядника на дату написання листа зазначено курсивом над авторським текстом.

При публікації листи розміщено у хронологічному порядку за часом написання.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

3 липня 1917 р.

3/VII 1917 на хуторі

Любий та дорогий Євгене Харламповичу!

Несказано був радий, одержавши від Вас листа. Прийшов він напередодні від'їзду Віри Олександрівни¹ з хутора, тобто 28/VI, бо 29 вона вже виїхала, пробувши тут місяць. Так той місяць промайнув, як один день. А я з дітьми² лишився ще тут надовго. Думка в мене така, щоб на початку сентября вжерушити до Києва, а В[іра] Олекс[андрівна] хоче, щоб ще й сентябрь я просидів тут. А як воно буде, не знаю. Для мого здоров'я, і для дітей воно краще сидіти тут, ніж в городі, коли ж для здоров'я власного совісно все робить “поблажки”. В[іра] Ол[ександрівна] й так зятяглася в роботі... Треба хоч трохи їй у помочи бути. Біда, як нема здоров'я. Оце я з половини апріля вже як ні до чого. Ото як відбули 6–9 апр[іля] перший український конгрес³, так я й звалився. На хуторі перші два тижні почував себе зовсім поганенько, а це третій тиждень вже, як мені краще. Вчора, у неділю, навіть на мітингу виступав. Чоловіка 500–600, а може, й більше було народа. Слухали уважно. Ораторствував цілу годину з лишком. Хотів говорити про автономію, про Установче Зібрання. Коли ж дядюшки загомоніли, що про земельку вони охотніш раді послухати “хоч коротенько”. Довелось “гомоніти” про земельку. Своєї програми відразу я переднатовпом не розгортав, бо зустріли б її вороже, розпропаговані с[оціалістами]-р[еволюціонер]ами російськими, а почав з інформації. Потроху-потроху мені хотілося довести свою думку, що хлібороби не матимуть того, на що вони, через свою темноту та дякуючи демагогам, сподіваються, і що їх жеде чимале розчарування, що будуть вони опісля казати, що їх обдурено, але я, мовляв, хочу добитися одного, щоб люде знали, що не такі, як я, їх обдурили, а що людей дурять ті, хто їм все обіцяє і дражнить обіцянками спокусливими апетіт натовпу. Здається, моя промова подобалася людам. Коновододин, комітетник розумний, русіфікований селянин, с[оціаліст]-р[еволюціонер], до моєї промови зробив кілька уваг такого змісту: не дуже-то, мовляв, довіряйте ораторові, бо як-не-як, а він пан, а постанови всіх комітетів з'їздів ось які: вся геть земля без викупу трудящим. Салдацький депутат, місцевий селянин, також “на-руському” трохи спробував опонувати мені, але в його не клеїлось; тоді він нагнувся, витяг з-за халяви записну книжечку і прочитав кілька формулок с-ровських про землю, вписаних олівцем не селянською, а писарською рукою. Я дав дві-три репліки і сказав, що на ту неділю закликаю охочих послухати мене ще про дещо. Думаю таки про автономію. Поки доплетався додому – 4 верстви, – була ніч, і я вже до світу не спав. Отаке здоров'я! Трудноходить. Серце ніяк не служить. Я сам собі дивувався, що в мене вистачило голосу цілу годину на улиці промовляти. Ну, а тепер до Вашого листа...

Багато думок і почувань збудив він в мені. Не раз і не два думалося і почувалося те ж саме, що й Ви про себе пишете аж до самісінького слова про мемуари. Я завжди про це думав, що треба їх писати, а як вони не пишуться, то

треба до друзів-однодумців листи писати, щоб опісля був матеріал до того, що публікується. Коли ж спочатку моєї хвороби я не годен був і листи писати. Та й зараз оце перший довгий лист пишу до Вас, мій друже любий. Перебував я увесь час в повній прострації. Думки й почуття снують, але ні те ні друге якось “до кінця” не доходить “Не додумується” все чогось те, що думаєш, “не дочувається” те, що відчуваєш, а тому і на папер не проситься. Отож не то що до газети за цілий місяць нічого не написав, а ледве-ледве на кілька коротеньких листів спромігся. За день-два до Вашого листа спадали мені не раз на думку таки й Ви; збирався писати до Вас іменно довгого листа про всяку всячину; про те, що пережилося з першого дня революції, про те, що було потім, при чім вже Ви не були. Хоч, на жаль, багато дечого я не знаю, бо кінець марта і початок априля я вже такий був, що ледве ходив, і багато дечого пролітало повз уші – немов не чув, проходило повз очі – немов не бачив. Іноді тому, що не міг реагувати, а іноді – гидко було, як і Вам.

Щоб листи мої до Вас набули характеру мемуарів, то треба булоб починати не з перших днів революції, а трохи вернутися назад; власне, не так і трохи, а до першого дня війни. Бо колими зараз пожинаємо таку багату революційну жатву, то повинні вселяко дякувати дурному, архидурному, урядові і мало що дурнішим (в справах щодо України) російському лібералізові і навіть демократії. Ви всі ці три роки мало що жили у Києві, а я, навпаки, жив у перші два роки не виїздивши нікуди, і аж торік тільки, як ото тяжко у останнє занедужав, виїхав в августі на хутір. Ото ж два роки день у день доводилось вертїтися поміж людьми всякого гатунку, всякого розуму політичного і громадського, доводилося вислухувати і самому казати дуже прикрі речі. Але починати в цьому листі з тих далеких часів не хочу зараз, бо ото як вчорашнім моїм селянам бажалося попереду усього “погомоніти про земельку хоч коротенько”, то ото так мені (та мабуть, що й Вам) бажасться почути щось від мене про універсал і взагалі про те, що сьогодні діється і чого сподіватися треба завтра. Згоджуючись з Вами щодо демагогії, обурюючись проти неї страшенно, я не можу цілком погодитися з Вами про невчасність універсалу. Час такий, що не виставити наших всіх домогань не можна. Ми, інтелігенція українська, проводирі України, повинні се зробити з двох причин: перше, – що більше запросиш, то більше матимеш; якщо лишиться при скромних, поміркованих домаганнях, то й слухати не захочуть і дадуть те, що “з носа спаде”; друге, – застаючись на ґрунті поміркованих домогань, ми безумовно лишимося в хвості революції і елементи максималісткі візьмуть гору і накоять такого, що страх. Річ в тім, що розмір і розмах домагань політичних йде паралельно розмірові й розмахові домагань соціальних; зменшити цей останній – ми не в силі, бо взявши наше селянство, яке поголовно с[оціалісти]-[революціоне]ри, та робітництво, ми матимемо щонайменше 95% “вимогателів-максималістів”; проти такої сили в дану хвилину не підете, бо вона Вас змете, а раз так, то і в сфері політичних домагань, де ми вже являємось проводирями, “volens-nolens” доводиться бути максималістом. Окрім того, тепер всі максималісти. Хто кого перекричить. Царство “лужених глоток”, як висловився дуже дотепно якийсь російський журналіст, кажуть с[оціаліст]-р[еволюціонер]. Це я, особисто,

так міркую і цим сам собі пояснюю політику і тактику тих наших проводирів, от них же перший професор⁴, що частенько підлагується під настрої натовпу, потурають інстинктам іноді не дуже-то симпатичним. І те ще треба взяти на розвагу: з ким має діло українство: революційне правительство і демократія російська. Щодо першого, то добра половина його плоть від плоті старого самодержавно-централістичного ладу; демократія російська далі... Хіба ми не знаємо, що воно таке? Два-три чоловіка справді розумних, справді освічених, а то, так само, як і наша, грішна, українська, а то ще й гірше, може, темна, дурна, мало моральна; як сороки, вони співають з чужого голосу наспівані формули, чужі слова говорять, чужі думки, дуже зле засвоєні, дуже поверхово переварені. А скільки серед неї звичайнісінької наволочі, як тепер в сільських комітетах повиринали форменні конокради, так і там інтелектуальні конокради або інтелектуальні онаністи отакі, як д. К. Василенко⁵ з “Кіев[скої] Мысли”⁶ або такий соціал-демократ, як Балабан⁷ з тієї ж помийниці Київомислянської. І от я пригадую, як наша теж вельми плюгава і “грязна” (один Муха Антонович⁸ чого вартий) соціал-демократія спочатку вороже ставилася до українського війська. А потім той же самий Влад[имир] Кирил[ович]⁹ за його ухопився як за якорь спасення проти російської контрреволюційної демократії! Ну, чи не буде вже, мій друже, на цей раз? Буде! Братерськи обнімаю Вас. Знаю, що тепер* вже Ви зо мною не погодитесь де в чому. Але – то добре... Боже, який би я був щасливий, якби завітали до мене. Я не можу покинути дітей, ні на кого. Ваш Ф. Матушевський**. Юлію Микол[аївну]¹⁰ сердечно вітаю. Пишіть, бога ради.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 181. Автограф.

№ 2

26 липня 1917 р.

26/VII [1]917 р.

Любий, дорогий Євгене Харламповичу! Листа Вашого одержав якраз вже десять днів тому назад, але того самого дня не одписав, а на другий день несподівано завітала до нас на хутір подруга Віри Олександрівни, лікарка Гіпіус; гостювала до понеділка, і тільки випровадивши її, я оце заходився одписати Вам. Дуже радий, що мій прогноз був кращий, – чи, краще сказати, правильніший, – ніж Ваш. Але ж події тепер таким прискореним темпом ідуть, а все так переплуталося, так збилося в клубок, що хто його знає, хто й коли той клубок розплутає. Страшно, що його почне розплутувати німець; отодій справді нам буде погано. Буржуазія ліберальна російська сама по собі нам не страшна, не тому, що вона до нас доброзичлива, бо такою вона булатілько іноді на словах, а як до діла приходило, то від теї доброзичливості лишалося тільки право “балакати на своїй мові”. Та й про демократію російську треба сказати, що її доброзичливість до нас також не дуже то далеко одкотилася від ліберальної;

* Далі написано зверху цієї сторінки

** Дописано зверху першої сторінки

тільки одиниці з російської демократії та й то “инородческою походження” йшла в своїй доброзичливості до логічного кінця; а в масі вона так само темна, централістична, неосвічена і просто ворожа. Якщо, як зараз, вона і пішла на уступки, то тільки через те, що з одного боку, як кажуть, “становище обов’язує”, а з другого – через те, що сама вона в уступці нам бачила спосіб укріпити своє становище, бо українство виявило велику силу і організованість, і, нарешті, – організованими силами України революційне правительство думало захистити Росію від німця. Але армія так здеморалізована, а всі так втомлені і війною і революцією, що останнє міркування чи надія коли б не зрадила. Якби правительством було не зволікалося так і відразу – ще в апрілі чи в маю – деклярувало нам автономію так, як зробило воно аж допіру, то за цей час Україна більш була б організована на користь собі і всій справі, але революційне правительство виявило низькоокість свою. Маніфест чи універсал Ради зробив велике діло; він, безперечно, матиме історичне, а не тільки “історично-літературне”, значіння, як думали Ви спочатку. Вас непокоїть те, що на універсал щиро і одностайно відгукнулися тільки Київщина та Полтавщина. Так, спочатку і мене се непокоїло, але, як тепер вже видно, універсал зробив і робить своє діло і на Поділля, і на Волині, і на Черніговщині, і на Херсонщині, і на Катеринославщині; навіть на прокляту щ[й] нашій Харківщині він подекуди почав ворушити людей. Як читаю дописи в наших газетах про дні національного свята по різних місцях Полтавщини та Київщини, як люде зустрічали Універсал, як ставали навколошки, іноді плакали, так і самому плакати хочеться, радієш цим звісткам, а з другого боку – серце жалем обвивається і плакати хочеться, як дивишся на Харківщину: тут універсалом Ради сльози “не вишибете”. Тут, як і у Вас, немає пафосу ні революційного, ні тим паче національного. Про одну тільки земельку люде й марять. Хоч треба сказати, що тут люде здебільшого живуть добре, так, як у нас, на Київщині, і не снилося жити. Взять хоч би те, що населення тут на мільон менш, а площа – 4.847 тис. дес., тобто на 300 тис. дес. більша, а окрім того землі під ріллею мало не 1 міл. дес. більше. Виходить, що тут не повинно б бути такої жадоби на земельку як на правобічній Україні, а тим часом воно однаково і тут, як у Вас, – тільки про земельку й думають. Темнота взагалі тут велика, а щодо національної свідомості, то тільки подекуди деякі натяки на неї бачите. Горє та й годі. Бо там у нас все ж немає “тяги” до Москви, а тут “тяга” єсть та ще й велика. На жаль, Рада на Харківщину мало звертає уваги. Якби я здужав, то поїхав би по Харківщині, але все ж треба для того, щоб поїздка мала бажані наслідки, щоб був хоч маленький ґрунт підготовлений, щоб було за чим зачепитися, щоб було до кого звернутися. Ви пишете, щоб я заходився написати брошюру про автономію з погляду земельки. Правда, я маю час і охоту але потрібні для сього матеріяли; а де я їх дістану. Місяць тому, як виїздила звідси Віра Ол[ександрівна], то я стряхався їхати до Харькова з нею за цим же самим, – бо мене давно ця тема мулить, – щоб здобути там матеріяли і написати книжечку. Але Віра Ол[ександрівна] тоді рішуче запротестувала проти моєї поїздки, бо таки й справді я ще тоді був кволий; а зараз здається мені, що міг би поїхати попрацювати там з тиждень. Коли ж ні на кого дітей покинуть, бо я тут сам з дітьми та ще

один хлопець – гість, але боюся на його здатися. Прохати ж когось, щоб висилали мені матеріяли, не можу, бо тепер так всі обтяжені роботою, що я просто не наслідю до когось вдаватися з таким проханням. Якби спасенна душа яка знайшлася. У Харькові є губерніяльна українська Рада, але про роботу її нічого не чути; вона остільки млява, остільки недіяльна, що немає сили вплинути на Харьківський Комітет, щоб той нарешті виявив своє принципіальне відношення до автономії і до Укр[аїнської] Ради.

Але я забалакав про Харьківщину і подався вбік від своєї теми. Отже, знову вертаюся до неї. В чому і в комутреба шукати нам підтримки, щоб наша автономія не розвіялася в степу як дим. Попередусього, “не надіймося на князі, ні на сини чоловічеські”, т. є. – рос[ійську] демократію, а тільки на самих себе, – це найперше; а друге – шукати треба підтримки в спілці з іншими націями. Я зараз не пригадую собі добре, чи Ви були тоді на тому засіданні ТУП’а, що відбувалося вже з прибувшим професором в “Родині”¹¹, в кімнаті госпитальних сестер чи економки. Тоді вже професор почав “холонуть” до організації автономістів-федералістів і видимо се виявив в повідомленні нас про заходи д. Маєвського¹² (автономістично-федералістичні). Видимо, тоді Мих[айло] Серг[ійович] ще не розумів ваги постійного підтримування цього огнища і висловився (правда, “в вопросительній формі”) так, чи не прикрити би сю організацію як зайву по тому, як відбудеться перший конгрес, на якому буде обрано Раду. Пригадую, що я тоді рішуче висловився проти цієї думки і висловив таку гадку, що Україна – справжня мати автономізму-федералізму в Росії і що Київ повинен під час цієї революції бути центром цього руху, що він нам знадобиться – цей рух і що його не треба не тільки ослабляти, а зміцняти. Мої гадки почасти вже починають здійснюватися: до Центральної Ради вдаються тепер литовці, білоруси, татари, донщина, шукаючи ґрунту для спілки. Отут ми зможемо знайти опору проти взагалі московського централізму і зокрема – проти ліберальної російської буржуазії і демократії, особливо проти рос[ійської] с[оціал]-д[емократії].

Третє, що нам треба добиватися, щоб на міжнародній мирній конференції були не діпломати, а представники народів, а в тім числі і ми. Цей пункт дуже важний і цілком природний, бо зараз відбувається війна народів. Ви скажете: “А як німець розгромить Росію і прийде аж до Київа, – що буде?” Безперечно, це буде велике нещастя для нас, але тільки через те, що всі страховища війни окошяться на нашому краї, зруйнують його, а поза цим я не сподіваюся, щоб німцеве було таки зверху. Америка, Англія з Францією ще можуть і будуть воювати, бо для їх побіда німця – заріз, незгірший, ніж для Росії. Та й німець і сам настільки мудрий, що на Вкраїну не зазіхатиме, бо рискуватиме скоро втратити плоди своєї потужної війни. Так мені здається. Але з мене політик дуже кепський, і я боюся, що вклепаюся... На цьому і закінчу свого листа. Ви кажете: “Вийхав би я, але куди поїду?” Ото і я перед цим питанням стою. Мене вже тягне до Київа, до роботи, але В[іра] Ол[ександрівна] рішуче повстає проти цього і виражає все мене на Кавказ, до Кисловодська. Там і Дейч¹³, кличе мене. Може, вдвох поїдемо? Один я не поїду, а з Вами інша річ, якби тільки було на кого дітей покинути*.

* Далі текст написаний внизу 2-го аркуша під рискою.

Братерськи обнімаю Вас. Жду листа. Діти вітають Вас. Ваш Ф. Матушевський.

Так Бедрик¹⁴ уже у Вас. Так, він людина хороша, та й вона не лиха, а ото тільки що панського роду. Здається, що я попережав Вас щодо неї за її нервової вдачі. Плаксива вона стала останніми часами, бо вони страшенно бідують оце вже років 4–5; не таланить їм.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 482. Автограф.

№ 3

15 серпня 1917 р.

15/VIII 1917.

Листа Вашого одержав, дорогий Євгене Харламповичу, і вельми був йому радий, бо вже 2^{1/2} місяці – Господи, як той час швидко плине, – як я сижу на хуторісамотою і не бачуся з дорогими та близькими людьми своїми і хоч маленьку втіху маю, як одержу від когось листа. Пора б вже й до Київа рушати, щоб коло діла якого стати, – а його тепер так багато, – коли ж страшно виїздити. Я хоч і поправився та подужчав значно, а проте, так само, як і Ви, боюся города, бо напевне знаю, що через місяць-два лежатиму і мене треба будекудисьвезти. А потім, на селі хоч і трудно на провіант, а все ж є дещо своє і достать в людей дещо можна. А в городі, пише Віра Олександровна, дуже трудно на харч; для мене ж це – заріз та й для дітей так само погано. Хоч треба сказати, що й у селі з кожним днем все стає сутужніше, особливо на хліб. Урожай зібрали; поганенький він був, а все ж свіжий хліб в людей єсть, а попробуйтекупить, то й не купите. Жито вже по 4^{1/2} р., а пшениці ніхто не продає. Дістанеш якийсь пуд хліба в зерні – змолоть ніде. Люде, що живуть купованим хлібом, просто починають голодати. І це в серпні місяці, в селах! Що ж то будеперед Різдом або ранньою весною?! Страшно здумать! Не вийшло торік з твердих цін на хліб в старого царського правительства нічого путнього, не вийде і в революційного! Горбатогодо стіни не притулиш, скільки не тули. Як можна держатися твердої ціни на хліб, яку встановлено в марті, після того, як селянські комітети в жнива встановляли плату по 8 руб. в день косареві, або 3–4 снопи? Натурально, що селяне ховають, закопують хліб, аби тільки не випустить його з рук. Ой, що то буде..

Отже, й підійшов я до політики від приватних розмов. Та тепер тої політики й конем не об'їдеш; зав'язла вона в зубах, – нею снідаєш, і обідаєш, і вечеряєш, і уві сні її бачиш. Того разу Ви писали, що чи не даремно Рада виступила з універсалом. Я Вам одписав, що ні, Ви погодилися зо мною, бо побачили, як щиро обізвалася на універсал Київщина та Полтавщина. Тепер же Ви знову боїтесь, що з автономіїнашої мало що лишиться, бо проти нас повстане російська демократія, зпрігнись з буржуазією та з нашими ольстерцями. Безперечно, що боротьба буде – чи вже й є – страшенна; безперечно, що деякі сподіванки та мрії розвіються, а проте, я переконаний в тому, лишиться багато з завойованого, так багато, що в часи передреволюційніми вважали би ті здобутки за величезні, а тепер у нас апетит великий, що прийшов з їдою. І в цьому, в цих здобутках, а

також у нашій боротьбі з правительством центральним і з демократичним громадянством, ми маємо нового і дуже корисного спільника – неукраїнську демократію в Центральній Раді. Ви тільки дивіться, як вона швидко встигла стати (не вся, безперечно, а в значній частині, бо всякі Балабани та К. Василенки на це не спроможуться, а розумніші і порядніші люде йдуть на ґрунт інтересів України, як такої). Виразно зазначена Радою українська позиція мала ті добрі наслідки, що виявила “сущність” загальноросійської демократії з центральним урядом та їх відношення до України. Прийшов час наповнити загальні фрази, загальні формули, які нам так осточортіли вже, про “свободу самоопреділення” національностей певним змістом. Тут-то й виявили себе і революційно-соціалістичне правительство, і така ж сама демократія. А тут, на наше щастя, прийшла справа з Фінляндією.

Я не можу цілком погодитися з думками Сергія Олександровича, що він висловив в статті “На поворотці”¹⁵. Рада повинна була добиватися політичної влади. Лишатися приватною, а не публичною інституцією тільки з моральним авторитетом під такий час, коли принципи моральні не мають жодної ціни, ніякої вартости в очах не то що народної маси, а навіть у проводирів її, ніяким чином не можна. Силою самого тільки морального авторитету можна подолати наших ворогів хіба що через кілька сот літ, а тут треба їх подужати сьогодні, бо завтра вже пізно буде. А зробити се можна тільки силою кулака. Я не дуже-то вірю тим неукраїнським представникам в Ц[ентральній] Раді, що так відразу стали на нашій боці, щоб це вони зробили під натиском морального авторитету Ради і взагалі українства. Їх примусили це зробити поперед усього фізична сила, що в кулаках селян, в рушницях та шаблях українського війська. Наші с[оціал]-д[емократи] спочатку хотіли відхрещуватися від українського війська, а тепер перші на його спіраються. І може дуже легко статися, що українцям доведеться обороняти свою волю, – я вже не кажу: автономію, а звичайну волю, – озброєною рукою. Я сьогодні одержав листа з Києва від приятеля, полковника-педагога військового, українця з невиразною трохі фізіономією. Пише він мені, між иншим, що на думку офіцера проф[есор] Грушевський і запроданець німецький, і більш ніж большевик, і що проти його страшенне обурення і т.д. і т.д. Всі революції в світі відбувалися під знаком романтизму і через се витворювали массу легенд. Серед них найбільш розпросторена легенда про переродження людей в ідну хвилину силою революційного руху. Скільки самообману в цій вірі в переродження. Нам хочеться його бачити, і ми бачимо, а наспра[в]жки – люде революції ті ж самі, що й до революції. Не знаю, чи Вам хто розповідав про першу спільну нараду, що відбулася у Києві 4 квітня в Київському міському Комітеті¹⁶ з Центральною Радою, напередодні першого українського конгресу. Раду тоді було покликано на “допрос”, який учинено булої “съ пристрастієм”, – тобто з погрозами, бо то тоді вперше пущено було чутку, що конгрес має об’явити себе установчим зібранням. Я тоді був. І от треба було бачити цих проводирів революції: Лепарських¹⁷, Тасків¹⁸, Карумів¹⁹, Незлобиних²⁰ et tutti quanti²¹, треба булочути, що і як вони говорили, щоб ілюзія в переродження розвіялась як дим.

Скільки неуцтва, скільки глупости, скільки нахабства тут виявили діячі революції! Це ж діячі і в центрі політичного руху. А що ж сказати про село? Оце

вчора читаю в “Народній Волі”²² статтю П. Костенка (здається що Христюка²³) “Державна Мудрість”, в якій він вихваляє наш народ за його державну мудрість. Між іншим бачить він її і в тому, що за цієї революції він не робить того, що в 1905 р., – не руйнує, не палить... Так, це правда. Я сам не раз дивувався і шукав причини. Увесь час, аж поки не приїхав оце у село, був тієї думки, що здержує народ сила організації. І я дуже радів. Але селяне зруйнували мої ілюзії. Виявляється, що їх здержує на цей раз виключно страх відповідальності. “Здорово того разу страху нагнали”, – кажуть. – “Одно, що здорово били, а друге – довелося багато платити. Бач, там десяток-два раклів тоді все ото накоїли, а нам довелося виплачувати усією слободою. А якби не це, то і тепер було б так само, а то боїмося панів зачіпати, а зате одно одному таке робимо”. І справді, що вони тільки тепер одно одному роблять, – аж стогін стоїть в селі! От Вам і переродження силою революції цілого народу! А візьміть, нарешті, революційну пресу. Що і як вона пише про нас?! І я згоджуюсь з Вами, що нам, може, ще гірше буде ніж Галичині в Австрії. Від “братнього” народу та його “братской любви” плакали, то будемо ще плакати, як Бог свят, як то кажуть. А що з своїми ольстерцями, як Ви їх звете, боротьба, безперечно, буде більша і тяжча, ніж в Галичині з москвофілами, бо наші москалефіли матимуть ґрунт і міцну піддержку. Цікаві тут в мене спостереження. Як я вже Вам писав, в Мартовій нашій, так само, як і в більшості сел, на чолі “революційного” народу стоять дуже “темные личности” – конокради, або переводчики, або ті, що “самогонку” фабрикували. Один – найголовніший “оратор”, служив в кондукторах, прокрався і його вигнали; другий – по економіях за прикащика, якого теж за крадіжку вигнали; третій – був в майстернях та вкрав 2 п[уди] міді, одсидів у тюрмі, а тепер – председателем продовольчого комітету а перші два – скрізь теж за председателів або за товаришів. “Настоящі пролітарі, а не буржуки”, – як кажуть про їх прихильники їх. Відколи я появився в селі у Просвіті та на сході, вони ведуть проти мене лінію, з одного боку, як проти “все ж таки панка”, а з другого – як проти українця. Як тільки мене нема на сході, так і починається залякування темного люду “раздѣлом Расей”, “закрѣпощеніем в мужицтві”, “отбросом (sic) к тому, что было 300 лет тому назад” і т. д. Коротко кажучи, сільські коноводи по указці революційної російської демократії повторюють всі чорносотенські аргументи; а демократія використовує проти українства, як у свій час коноводи чорносотенства, бувших злодіїв, арештантів. Отже, не буденічого дивного, якщо демократія в боротьбі з нами злигається з чорною сотнею по-настоящему, по-товариському а не тільки крадькома, як зараз це вона робить.

Ну, чи не пора вже мені кінчати листа. Я вже другий вечір його пишу. Та ще підвернувся під руку такий паскудний папер, що не знаю, чи й прочитаєте листа. Я три дні вже не маю газет і не знаю, що робиться в світі. Про одставку секретаріату знаю, читав депешу, так само як і про непорозуміння з інтерв’юером Вінніченков²⁴, а чим воно скінчилося, – не знаю.

Моя поїздка на Кавказ навряд чи складеться. Мабуть, що ще посижу тут неділя дві-три та й поберуся до Києва. Якщо ж у Києві мені не поведеться, то й не знаю вже, що робити. Може, тоді до Вас майну, та будемо одно другогорозважати.

Чи Юлія Миколаєвна вже вернулася з Київа? Якщо так, то вітаю її сердечно.
Вас братерськи обнімаю. Пишіть.
Ваш Ф. Матушевський.
ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 484. Автограф.

№ 4

30 серпня – 1 вересня 1917 р.

30/8 [1] 917

Щоб Ви, дорогий Євгене Харламповичу, не корили мене за те, що я скупий на листи, починаю одписувати Вам в той самий день, як одержав Вашого листа. Тогож разу я одписав Вам тільки через тиждень. Листи страшенно довго ходять. Тепер такі порядки на пошті позаводилися, що газету з Харькова – це дві години їзди до Чугуєва – я маю на 4-й день, а з Київа – на 5-ий. Ну, та про теперішні порядки не будемо говорити.

Погано, дорогий Євгене Харламповичу, що Ви знову в ліжку. А я хоч і хожу але... не дуже-то бадьоро. Чогось останніми часами так на ноги упав, що страх. Воно тільки так здається, що на ноги, а то певний знак, що з серцем таки там щось неладно. Почав я, бачте, вчашати до села. Настав час буловиборів, – і оце в неділю вони відбулися – так я знову виступав на сході, то в Просвіті, треба було конокрадів хоч трохи вивести на чисту воду і показати людям, кого вони взяли собі за проводирів... Намірявся я ще й в Печенізі жидка-нахабу приборкати, що верховодить в селі, в якому 15.000 люда живе, та здоров'я не дозволило, а головне – погода – дощ і дощ, просто нещастя. Так я вже Печенігу залишив, а взявся трохи за Мартову. За допомогою просвітян, на чолі з учителем, дуже щирою і порядною людиною, на жаль, тільки ще не цілком свідомою з українського боку, нам таки пощастило, хоч і не зовсім, а провалить список гласних до волостного земства, складений темними силами революції, і провести свій. Треба сказати, що і наш список убогий, бо немає в селі людей, немає на кого покластися, – така страшна темнота, що аж страшно, що з того земства буде Так як керування справою виборів було в руках цих темних сил і вони склали свій список, пустивши його під № 1, то була небезпека, що цей список і пройде. Бідні лікарі, учителі та вчительки вже порішили втікати, бо на 28 чоловіка, що в списку, ні одної, не кажу вже інтелігентної людини, ні одної грамотної, – все темнота і два-три напівграмотних коноводи, що виступають на сході і щеголяють (як булов поза ту неділю, коли вони виступали спеціально для мене і проти мене) такими словами: “Товариши! Тето есть усякии партіи, і каждая партія стараєця вписывать, знатця, людей до сибѣ. Первая – конціонно-ди-макратическая партія. Так тета, значить, партія” і т. д. і т. д. Другий починає: “Товариши! Я так замичаю, что в нас пошло разъединеніе. Тут появились итили-гентные люди, которіи стараюця нас разъидинить (оратор кинув на мене оком). Так вот по тетому случаю я дольжен вам, товариши, предьяснить, чиво каждая партія жилаєть”. І почав нести таку ахинею, що аж-аж. Цей оратель був “з хронта” і казав: “соціал-ліворуцинеры” і “концессионо-димократы”, при чім покликувався

на мене. “Здесь, как знатца, я примечаю, есть вот тилигентные и ученые люди, так они, конечно, подтвердятто, что я говорю, а если ошибаюсь, так поправляют”. Кинуту товаришами рукавичку я підхопив, “канечно”, і почав “предьяснять” сходові когочолюдемають за проводирів, і застерігати, щоб часом з таких людців не склалося земства, і сказав, що на ту неділю в просвіті їм ще більше і докладніше розкажу, бо було пізно, темніло. А в неділю – дощ, та такий, що й з хати не виткнуться, а з хутора до просвіти верст 5 і поїхати нічим. Тим часом, не вважаючи на дощ, в просвіті, кажуть, був повний двір людей. Спасибі, учитель трохи виручив. В результаті – пройшов наш список, в якому все ж таки є два учителі і двоє-троє доволі свідомих з українського боку селян. І то добре. Думаю, як здоров’я дозволить, присвятити їм ще розмови дві-три, щоб укріпити їх в українстві.

Це все мене трохи хвилювало, а головне – втомляло ходіння в слободу, туди 5 верст та назад 5, та там попостоїш годин скільки і втомішся. З цього отожа і бачу, що поправка моя дуже умовна і не на довго. Як вернуся до Київа, то за тижнів 2–3, як про того пса у біблії говориться, “вернуся на свою блевотину”. Що й робить – не знаю. Разом з Вашим листом прийшов лист від Віри Олександрівни, в якому вона рішуче намагається, щоб я не гаючись їхав у Кисловодськ. Легко сказати: “їдь”. А як його тепер хорому такий світ їхать? – це одно; а там – самому про все клопотатися, хоч я до сього і звик; а потім – я не певен, чи звідтіля можна буде вернутися, бо рух припиниться – як бог свят; адже ні паровиків, ні вагонів, ні вугілля нема. Окрім того, тут по-настоящему ні на кого дітей покинуть і ми виїхали сюди “по-літньому”, діти мало не голі, а босі таки зовсім, тим часом надходить осінь; Віра Олександрівна сама не може вирватися сюди і на тиждень. Везти ж дітей до Київа – як його везти, коли голоду вічі там кождому заглядає. Пише вона, що частенько буває так, що вона вертається з шпиталю додому і несе з собою шматочок хліба, бо прислуга не може достати. Лишити їх тут – даль така, що страшно й подумати, як що случиться з дитиною якою, то й не доїдеш. І отож роздоріжжя, на якому стоїш, не знаючи, куди повернути, страшенно нервує, а воно на серці теж відбивається... А що воно буде на весну, як війна і в зиму ввійде, то страшно подумати. Довоювалися! Ви пишете, що з самого початку війни ми були єдині проти неї інстинктивно, та на наш голос не зважали. Ні, ми не інстинктивно, а свідомо були проти неї, бо добре бачили і мету її справжню, і засоби, якими вона буде провадитися. Все вийшло як по-писаному. Одного ми тільки не передбачали – можливості революції під час самої війни. І цього ніхто не передбачав. Думалося, що революція буде по війні, але не така, як скоїлася, а зовсім инша, так би мовити “конституційно-парламентарна”. Ліберальне громадянство з промисловою буржуазією цілком свідомо закладало величезні організації в формі земського-городського союзу та промислово-військових комітетів, захватувало в свої руки гроші й силу, щоб використати все це по війні. Партійні організації спали, нічого не робили або ж йшли проти цих організацій, особливо спочатку. Зразком може в данному разі служити робота тупівської організації нашої, на якій собак вішали – не кажу партійні організації, бо їх не було, на превеликий жаль і сором –

а ті поодинокі персонажі, яких ми назвали “тараканами”, як вибухнула революція, та зелене студентство. До речі, про “тараканів”. Не знаю, хто перший сказав “э”, тобто хто перший назвав так усяких Мух, Ткаченків²⁵, Стешенків²⁶, Понятенків²⁷ і т. п., а тільки знаю, що хтось їм вніс в уші, ніби це Ви їх охрестили “тараканами”, і через це Ваше ім’я називалося “з скрежетом зубовним”. Одного разу з приводу цього при мені деякі “таракани” почали так скреготати зубами, що я їм повинен був нагадати, що Ви мені дуже близька людина, це одно; а друге, що, здається мені, чи не я перший пустив це слівце. Так чи сяк, а визнаю це слово за дуже влучне і цілком приймаю його. На це мені було сказано, що ні Вам, ні мені це ніколи “не проститься”. Я сказав, що ніколи не кається.

Так се – до речі. А говорив я, бачте, про те, що громадянство, організуючись під час війни, про революцію не думало. Воно собі уявляло, що як скінчиться війна, то в руках його фактично будестільки влади, що стара офіційна власть муситиме по добрій волі віддати організованому громадянству свої позиції. Ця ліберальна маніловщина мене іноді смішила, а іноді страшенно дратувала. І дуже часто в конспіративних зібраннях та нарадах я з Сергієм Олександров[ичем]²⁸ викликали проти себе бурю цілу. Особливо разів два-три на нас напали, коли ми холодно-іронічно поставилися до упертих чуток і сполучених з ними надій на можливість “дворцового перевороту”. І це було тоді, коли вже в повітрі пахло революцією. Дивуватися тепер приходиться, як проводирі громадянства далеко стояли від живого життя і не вміли знайти живчика його, не чули, як він б’ється. Не знаю, чи Вам доводилося чувати від кого-небудь, як за місяць-два перед революцією до Києва приїздив робітник-українець з Катеринославщини чи з Донецького басейну з спеціальною місією, – довідатися, чим дише київське українство і чи не дасть воно яких директив робітництву. Робітник-посланець той казав: “Нехай Київ, якщо інтереси України того вимагають, скаже слово, ми не дамо вугілля, спинимо рух”. Посланцеві було сказано “ні, сього не робить”. Факт прибуття посланця до Києва дуже цікавий. Попередусього: чи був він наслідком роботи партійної організації? Очевидно, що ні, бо така організація не посилала б посланця до “буржуїв” (посланець прийшов до “Родина”). Діло ясне, – за весь час війни тупівський клуб був єдиним огнищем організованої громадської думки, єдиним захистком, єдиним притулком де дійсні патріоти, з великим для себе ризиком, провадили роботу, вчили людей уму-розуму а “таракани” з презирством говорили, що вони “принципово” до клубу не ходять і не підуть. Тим часом я готов дати собі руку відтяти, що цею “принциповістю” прикривалась звичайнісінька заяча хоробрість. Стешенко одного разу, після заяв про “принципальність”, просто сказав: “Нарешті я перестав ходити (він іноді появлявся, здаючись мало не на “кольнопреклонення” благання Людмили Михайлівни²⁹) і через те, що це просто небезпечно, ібо “що таке молодь”? Це було принаймні одверто сказано. А як прийшла революція, то якби не була нашої організації та таких закладів, хоч які вони були там злиденні, як “Родина”, як “Юг Росії”³⁰, то ми не мали б де просто зійтися, з ким балакати і як балакати, бо рішуче б не знали, з ким маємо діло і хто чим дихає. Тим часом клубні суботи, які цілих два роки провадилися, мали велике значіння. Напевне, якби оці мої

міркування почув чи прочитав якийсь із “тараканів”, то обурився б або ж по меншій мірі саркастично засміявся б, так само, як на Московській нараді³¹ глузували (теж “таракани”, мабуть) з Мілюкова³², як він сказав, що к[онституційним] д[емократам] також належить немала частка в спільній революційній праці. Люди до того засліплені, що втратили зовсім змогу що-небудь розуміти і бачити. Яка не єсть гидотна партія к[онституційно]-д[емократична] взагалі, а до нас – особливо, все ж їй не можна відмовити в дечому. Хіба той самий хоч би й Мілюков своїми виступами в Думі не допомагав підніматися революційній хвилі (згадайте хоч би і виступ проти Штюрмера³³). Та що Мілюков! Хіба ж не відограло надзвичайно великої ваги в момент революції й те, що в ній брали участь такі поганці, як Родзянко³⁴, Шульгін³⁵ з Гучковим³⁶. Це ж “огорошило” всіх! Їх участь в перевороті відразу підняла революційну хвилю дуже високо, взагалі ж участь 3-їюньської думи. Всяке казало: “коли камні возопіяли, то як же нам не вопіяти”. Не треба забувати й того, що з боку Думи³⁷ це ж був страшенний ризик. Всі вони були на оден ступінь від мотузочки на шию. Коли на таке діло пускається революціонер, то тут нічого дивного немає, – це його “професійний обов’язок”, а коли це робить людина, що ціле життя звикла бути лояльною, законопослушною, так це величезний подвиг.

1/IX Під час писання листа до Вас вчора принесли пошту за три дні. Що робиться тільки в світі! Преганебніша публікація тимчасового правительства – чи власне військового міністерства про “Союз визволення”, історія з ген[ералом] Корніловим³⁸, директорія³⁹, диктатура Керенського⁴⁰, новий універсал Ради⁴¹ ... І коли то воно все це перемелеться і яка мука з того млива вийде – не вгадати. Тепер вже навіть большевики “б’ють отбой”, про иншу пресу лівого лагерь я вже й не кажу. Якби через місяць по революції хто-небудь насмілювався з революційного гурту таке писати, як зараз самі ж “товарищи” пишуть, то собаками б зацькували і кричали б на гвалт “контрреволюція!” Трохи запізно взялися за ум. Страшно заглядати в будучину – така вона темна і безвідрадна. Один голод що насовується, може накоїти такого, що й німець з Романовим⁴² не накоїли б.

Так багато написав, а до деяких пунктів Вашого листа і не дійшов. Лишаю до другого листа Ваші міркування про можливість поділу України. Де й коли побачимось? Страшенно скучив за Вами. Спасибі за книжечку. Треба добути для тутешньої Просвіти. Віра Ол[ександрівна] гонить мене на Кавказ, а я опинаюсь, бо ні на кого дітей лишити і скучив я без роботи. Ваш серцем Ф. Матушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 483. Автограф.

№ 5

19–21 вересня 1917 р.

19/IX [1] 917.

Дорогий та любий Євгене Харламповичу! Спасибі Вам, що хоч Ви мене не забуваєте і зглядаєтеся на мою самотність. Я знаю, що й мене люде не забувають і згадують, але писати їм ніколи. Тільки Сергій Александрович двічі за літо обізвався коротенько Я неначе ось на хуторій нічого не роблю, і то якось ніколи:

то з дітьми вчусь, бо боюсь, щоб за 4 місяці, що вони на хуторі, не одичавіли та не поперезабували всього; то в село навідуюсь, то погане хазяйство веду, самому про все треба клопотатися до кочерги включно. Нудна се штука і весь день забирає. А вечером, як повкладаю дітей спати, то я вже ні до чого не годен та й світить катма-чим. А живемо ми так, що самі воду носимо, дрова на собі з свого лісу таскаємо, самі рубаємо, в садку самі все робимо, почасти “принципально”, а почасти тому, що тут народ ненуждений і докликається кого-небудь на роботу – дуже трудна річ; нарешті – поденного годувати нічим, просто біда: ні сала, ні олії, ні крупи, тільки картопля та хліб, та й хліба ледве дістав, а змолоть не змелю, – ніде. От тому-то я за ціле літо не спромігся щось написати і жду – не діждуся, щоб виїхати, щоб спекатися клопоту страшенно нудного і засісти за книжки. Тільки мого й писання за все літо, що листи.

Радий я дуже, що Ви поправляєтеся, дорогий Євгене Харламповичу. Останніми днями і я почуваю себе зовсім добре. Якби не така страшна самотність, якби була тут Віра Олександровна, то я і не рвався б звідсіля, а засів би за роботу. А то нудьга душить таки так добре, що не дає нічого робити. Та й за добрими людьми занудився. От Вас не бачу, Сергія⁴³, Славка⁴⁴, Андрія Василієвича⁴⁵. Тепер же ж у Києві і Зіновій Григорович⁴⁶, і Гнатович⁴⁷. А не бачить Вас і Сергія – це для мене суцця кара. І я радий, що в октябрі Ви рушите на Київ. Сподіваюся й я десь між 1-5 октябрю бути вже у Києві, якщо Віра Олександровна вишле одягу теплу або ж сама вирветься на якийсь тиждень з Києва сюди. Жду від неї звістки.

Треба вертати до Києва, бо стоїш якось осторонь під такий час від життя і соромно стає. Люде працюють до кривавого поту, а я заліз у свою шкаралупу і знати нічого не знаю. Хоч і те сказати: до якого діла я причеплюся? З мене й колись не робітник, а так “абищо” було, а тепер і потому! Мушу знайти таку роботу, щоб і не втомляла, і не нервувала. А хіба ж така робота може бути? Ну, та побачимо. Якось-то буде..

Після цих особистих розмов пора вже мені перейти до громадських справ. Звертаюся, поперед усього, до Вашого листа. Не хотілося мені того разу писати Вам про “тараканів”; та так випадково прохопилося те слово. А воно нічого, що написав, бо зафіксується в наших листах цікава річ – історія походження цього епітету. Я, признатися, не пригадую такого Винніченкового оповідання. Або ж забув його, або не читав. В “Гром[адській] Думці”⁴⁸ його не було, певно, що в “Раді”⁴⁹. Я не можу погодитися з Вами, Євгене Харламповичу, в тому, що “не важно, чиї роботи було більше і хто більше впливав”, бо на цьому ж засновуються претензії на керуючу роль зараз, від цього залежить теперішня тактика. От хоч би й зараз, скажемо. Від посилки своїх представників на нараду у Москві⁵⁰ керманічі наші відмовилися, що я вважаю за помилку, хоч та нарада, як я і передрікав, здається, в листі чи до Вас, чи до Сергія Олександровича, ніяких реальних наслідків не дала. На демократичну нараду⁵¹, що зараз йде (яка теж навряд чи дасть що), посланців послано, але з наказом виступати проти коаліційного правительства. Я вважаю це помилкою. В листі до Сергія Олександровича, писаному йому того дня, як почався демократичний з’їзд, я висловив свою

думку, що всі здобутки революції можуть загинути, якщо тільки демократична нарада постановить запровадити диктатуру пролетаріята. Це ж ясно, як день божий. Главари демократії повторюють помилки, до дрібниць, самодержавного уряду: він називав всіх, хто “інако” мислив, “врагами отечества й народа” і поводився відповідно до того з людьми, ізолюючи себе з усіх боків. Те ж саме роблять і ватажки демократії, що і самодержавне правительство. У них скрізь: “контрреволюція”, скрізь “враги родини и народа”, скрізь “изменники”. Кажуть, що к[онституційні]-д[емократи] вийшли із складу тимчасового уряду через декларацію прінципального права на автономію України. Добре. Від к[онституційних]-д[емократів] й сподіватися нічого було. Ну, а хто раніш, чи к[онституційні]-д[емократи], чи ватажки революційної демократії вважали український рух і організацію Центральної Ради і всю її роботу “контрреволюцією”? Хто, як не вони, били себе в груди кулаками і кричали: “Это предательській удар ножом в спину революції”? А історія з Корніловим? Я не знаю, хто більше спричинився появи Корнілова: чи к[онституційні]-д[емократи], чи большевики. Корнілов авантюрист. Так. А Чернов⁵² хіба не такий же самий авантюрист, як виявилось це в його конфлікті з Керенським? Вас бере небезпека, як би Україну не було пошматовано між Австрією, Германією, Польщею та Московщиною. Боюсь і я цього. Це може статися, як демократія не схаменеться і не перестане, вішаючи собак на буржуазію та обвинувачуючи її в тому, в чому вона і не винна, і одштовхне її від справи “спасення” революції та її здобутків. Зробивши це, вона себе ізолює цілком від інтелігенції не справившись сама з ділом рятування революції держави, а коли б і справилась, щоб дати сякий-такий лад, то відштовхне союзників. Союзники – буржуа до мозку в кістках. Ввесь уклад життя державного і громадського – буржуазний до пес plus ultra⁵³. Там самий завзятий пролетарій с[оціал]-д[емократ] страшений буржуй. І якщо в Росії запанує диктатура пролетаріята, або навіть диктатура виключно соціалістична, то союзники перелякаються, що пропаде і їхня праця, і пролита кров, і гроші, які вони щедрою рукою давали ще царському урядові, і вони, щоб врятувати себе від небезпеки нової, гіршої, ніж війна, не тільки вминуть руки, а ще, може, й докладуть рук до того, щоб Росію зробить звичайною буржуазною республікою. А якою ціною їм це достанеться, – не вгадаєш. Може, ми своїми боками і заплатимо. Якби на мирній конференції поневолені “недержавні” народи мали право голосу, то можна було б запобігти сьому лихові. Треба добиватися участі на мирній конференції всіма силами, хоч плоха надія на цю участь. Я дуже жалкую, що “з’їзд народів”⁵⁴ у Києві відбувається, а я тут сижу. З депеш газетних я не бачу й жодного “доклада” про будучу конференцію.

21/ IX Кінчаю листа аж через два дні: так ніколи було. Сьогодні прийшли газети з Києва, і я бачу, що проф. Вольдемар⁵⁵ робив доклад про участь народів в мирній конференції. Але не видно, щоб його доклад викликав живу увагу до себе. Чи то, може, репортер не зазначив. А справа важна...

Переглянув газети... Не знаю, чи Ви читаєте “Народню Волю”. Деякі статі попадаються такі, що гидко читать. “Робітничої Газ[ети]”⁵⁶ чомусь не одержую, хоч і передплатив, а “Н[ародна] Воля” доходить. Я не знаю, що сталося з

Оберучевим⁵⁷. Я так цю людину знаю, так поважаю і так її високо ставлю, що дивлюся на конфлікт з ним як на дуже тяжке і шкідливе непорозуміння. Мені досадно було, коли іноді і “Нова Рада”⁵⁸ втрачала спокійний тон і собі потроху бештила Оберучева. Не знаю, чи то вже звичка до “своїх” і нездатність бути безстороннім, а все ж “Нову Раду” читаєш як щось чисте і путяще. А в “Народній Волі” з-за статей визирають непевні обличчя Христюка, Стасюка⁵⁹, Галевича⁶⁰, Степаненка⁶¹. Придивився я до їх за півроку в Союзбанкові. Ох, людці! Ну, та цур їм! Треба кінчати листа, бо на пошту пора. Братерськи обнімаю Вас. Якщо з початку октябрю виїду, то, може, вже сюди і не пишійть, щоб лист не загинув, а на Київ.

Діти Вас вітають. Вітаю Юлію Миколаєвну, якщо вона дома.
Ваш Ф. Матушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 485. Автограф.

№ 6

24–27 вересня 1917 р.

24/ IX [1]917

Дорогий та любий Євгене Харлампієвичу!

Послав на днях до Вас листа у відповідь на Вашого листа, але газети принесли такі цікаві звістки, що я почуваю велику потребу писати до Вас знову. До газети писати чогось не можу, та поки воно дійде, то й пізно буде, а з Вами треба поділитися думками, – нехай вони лишаться на папері. Ото тільки горе, що став я слабкий на пам’ять і добре не пригадаю, чи в листі до Вас я писав про демократичну нараду, передрікаючи, що з неї нічого не вийде. Бачте, рівночасно я писав листи якраз і до Сергія Олекса[ндровича], і до Віри Олександровни і про цю нараду теж згадував, висловивши песімістичний погляд. Але те, що на ній трапилося і про що оце вчора вчитав, “превзошло мои ожидания”. Мало не десять день півтори тисячі представників, найчільніших, здавалося б, людей демократії революційної, займалися словопренієм, ізвергали море слів, “вирівнювали революційний фронт”, а фронт цей взяв та й прорвався, та й як скандально прорвався! Елементарної логіки в 1^{1/2} тис. людей не вистачило. Невже ж це значить, що 1^{1/2} тис. неосвітених дурнів з’їхалося? Ба ні, безперечно, що на таку силу представників набереться чимало почтених і статечних людей, а проте... отаким скандалом на увесь світ хрещений і не хрещений люде себе осрамили! Цікаво тепер бути у великомумісті, щоб мати змогу переглядати партійну пресу, бачити, що пишуть по газетах, бо я зараз тільки маю злиденний “Южн[ый] Край”⁶² та “Нову Раду” й “Народню Волю”... Німці, напевне, аж за боки беруться та сміються з російської революційної демократії, а союзники – зубами скрегочуть. А тим часом нічого дивного, нічого несподіваного немає в тому, що скоїлося на демократичній нараді, навпаки, все зробилося, як пописаному. Я вже не раз писав і казав, що яка то страшенна небезпечна і шкідлива помилка оперувати загальними реченнями. Не стежучи пильно за пресою, я не знаю, чи був хоч один голос із рядів революційної демократії за те, щоб обміркувати до ладу та умовитися, що таке єсть власне “революційна демократія”,

з кого вона складається, чого бажає і до якого моменту вона може бути революційною. Безоглядне вживання цього терміну “революційна демократія” дуже скидається на знаменитий загальник, – що стільки робив шкоди і великій Росії, і всім нам, – це: “великий російський народ”. Цю дурну, безглузду без усякого змісту фразу твердили десятки літ, твердили з однаковим пафосом і птахи гнізда славянофільско-побідоносцівського і радикального, обводючи розумовим оком всю “необъятную Росію от хладных финских скал до пламенной Колхиды” і накопичуючи в одну кучу і ляхів, і українців, і московців, і чукчів, камчадалів, вотяків, остяків, самоїдів. В такий же самий, позбавлений змісту і розуму загальник перетворили за короткий час і слова: “революційна демократія”. Та це ж треба бути тричі сліпим, щоб не бачити, як ця революційна демократія на другий же день революції розслоїлася, треба бути тричі дурнем, щоб не розуміти суперечності інтересів в рядах цієї демократії. Це перший, кардинальний гріх ватажків сучасної революції, що вже наробив багато шкоди справі революції, а скільки ще наробить, – ох, того не вгадати. Я гадаю, що мир з німцями не за горами, а миру в Росії самій не буде і через 10 літ. Ще набачимось всього. Другий не менш кардинальний гріх, – це не то що запідозрювання, а одверте обвинувачування всіх і вся в зрадництві, в контрреволюційності. “Врагов Росії и отечества” зараз чи не більше, як було за царів. Всі, хто не згоден з Нахабкесом⁶³, Бронштейном⁶⁴, Хинчуком⁶⁵, Кабцаном⁶⁶ [нерозбірливе слово] – всі “изменники”, всі “враги родини” достометно, як за самодержавія царського – всі були “враги престолоа и отечества”. Та що ж це воно за чортів батько?! В кого це вони купили монополію “любви к отечеству” і патент на “вѣрность”?

Третій гріх, що стоїть в дуже тісному зв'язку з першим – це страшенна самовпевненність, безкраї претензії на непогрішимість, – риси так натуральні всім малоосвіченим і малокультурним людям.

Нарешті, четвертий гріх, – це страшенно низький моральний загальний рівень ватажків революції. Він стоїть в згоді і в залежності від загального культурно-морального рівня всього суспільства в Росії.

27/IX На цілих три дні я перервав писання листа до Вас, дорогий Євгене Харламповичу, і тепер думок вже не зберусвоїх. Похвалився я ото Вам, що мені покращало, а тут підоспіла гарна погода, я й заходився використати її для роботи “по хазяйству”, а воно мені одразу гірше стало. Треба ще Вам сказати, що при болізни серця не так мучишся фізично, як морально. Огортає тебе такий страшенний сум, що аж жах бере, як ото буває передчуття великого нещастя. А тут ще в додачу забастовка залізнична. 24-го Віра Олек[андрівна] дала депешу, що приїде, привезе теплу одержу, забере дітей, а мене таки вирядить на Кавказ, а революційна демократія “из-за любви к отечеству и народной гордости” заходила бастувати. Якраз час: німець пів-Росії зимою візьме, армія голодує, города голодують, вугілля нема, а вони бастують. Я не пригадую, скільки разів і по скільки % набавляли жалування “залізничникам”, але все ж не думаю, щоб менше, ніж офіцерам, вчителям, лікарям, почтарям і т. д. Добре пам'ятаю, що офіцерам зовсім не набавляли, а вчителям щось дуже мало і після всіх, а проте ніхто з них “из любви к отечеству и революційной гордости” не бастував і не

бастує, бо вони “враги отечества и буржуи”... Я почуваю, що починаю втрачати почуття міри, що не можу бути об’єктивним, але я так роздратований і нашими, і російськими соціалістами, дарма, що і сам належу не тільки формально, а і по суті до соціалістів-федералістів. Окрім надзвичайної низькоокоості люде виявляють видиму хворість на зарозумілість, на непогрішимість. Від інших вимагають, щоб вони були і програмово, і особисто чисті як кришталі. Ну, добре, а в самій революційній демократії невже ж таки не без гріха і там, і там? Цим себе ватажки революції чим далі, то все дужче ізолюють від живого життя, так само, як ізолювала і стара власть, певна в своїй непогрішимості. Люде вперто стоять на ґрунті своїх програм, чи забуваючи, чи просто не розуміючи – гадаю, що останнє певніше, – того, що програма одно, а політика – зовсім друге. Візьмемо, скажем, аграрну програму будь-якої партії лівої і даймо її в руки дурного політика аграрного, то люде вовками завинють. Так само може бути чудесна фінансово-економічна програма, а фінансова політика – ні к чорту негодяща. А всяка політика єсть компроміс і скільки б ми не повставали проти того, – нічого не вдіємо. І ця неминучість сили компромісу впливає не із опортуністичности міркувань, а із самої сили річей. Мало не сто літ люде силкувалися в Росії скинути ярмо царизму і не могли ніякими героїчними зусиллями того зробити, бо народ в масі не був підготовлений до нової форми політичного життя. Треба було сто літ готуватися та й то, якби не війна, то далі конституційної монархії Росія в ХХ віці не пішла б, побачивши республіку в ХХІ в. і, дай боже, – через 50 літ. Коли для політичної реформи треба було 100 літ, то для радикальної соціальної треба вдвоє більше. Та й для політичного перевороту без вороття ми ще не дозріли. Корнілов, видимо, мав на думці повторити історію Наполеона (де в чому), але видимо також, що він дурень, поспішився, не придбавши заздалегідь популярности. А зумій він взяти в руки армію та поколошмать разів два-три німця, і тоді пиши пропало, може, не надовго, але що колотнечі страшної він наробив би, то безперечної надовго. Тепер нерозважні товариші можуть довести діло Корнілова до краю. От через що я згожуюсь з Вами в песімістичному погляді на будучину України. Ми тісно зв’язані зо всією Росією. Буде там погано, буде й нам лихо. От чому Фінляндія поспішається сепаруватися. Але там яка свідомість, а у нас! Ой, горе! Але чи не пора вже й кінчать? Братерськи обнімаю Вас. Тепер вже не знаю, коли рушу з хутора. Сердечно вітаю Юлію Миколаєвну.

Ваш Ф. Матушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 486. Автограф.

№ 7

6, 12, 17 жовтня 1917 р.

6/X, 1917

Дорогий та любий Євгене Харламповичу!

Не сподівався я вже одержати на хуторі від Вас листа, бо сам радив не писати на хутір, аж Ви таки, спасибі Вам, поспішилися “віддати візита”, як пишете. Дуже радий був я Вашому листові, а тільки що засмутили Ви мене, дорогий друже, звістками про себе та розмовами про смерть. Воно й так невесело,

так невесело, що ніби камінь на серці завжди носиш, а Ви ще й жалю завдасте розмовами про свою смерть, про бажання її близького приходу. Цур їй, нам з Вами ще трохи рано вмірати, дарма що Ви так песімістично дивитесь на близьку будучину. Не уявляю і я собі її у весельчаних кольорах, а все ж хочеться ще пожити та подивитися, до чого воно дійдеться. Хоч правду кажучи – роль глядача тяжча, ніж діяча. Треба бути великим філософом, щоб спокійно дивитися на все збоку і не мучитися, не боліти серцем і душею. Той, кого втянуто в роботу, мучиться більш від втоми, від браку часу на все, що треба зробити, а глядач збоку мучиться виключно морально, а ці муки тяжчі від фізичних.

Ви, Євгене Харламповичу, боїтеся, що може все, що здобуто посчезне, а тільки чуби та голені голови лишаться. Ваше побоювання йде всуперечнародній приказці, яка каже: “Все минеться – їдна правда зостанеться”. Отож і я думаю, що чуби та оселедці швидче посчезнуть, не вважаючи на всі помилки революції, не вважаючи на дуже і дуже помітний брак сил на всіх ділянках нашого громадсько-політичного життя, не вважаючи навіть на те, що в Ц[ентральній] Раді задають тон “млеком питаючіся... нас’комья”. Річ в тім, що для нас з Вами, що знаємо мало не кождого з діячів зблизька, знаємо вздовш і впоперек, і боязно за будучину боязно за сучасність, дивлючись на цих діячів, а для загалу Ц[ентральна] Рада оточена ореолом. Зерно носить в собі вона здорове, правильне, унаслідковане, як традицію, від людей старшого віку; помилки ж залежать від тактики, від лінії поведінки. Що менше люде знають, тим вони смілівіші, бо не живуть рефлексами. А для юрби, для маси цього тільки й треба, – вона здебільшого темна, рефлексів не знає і йде за сміливими і такими ж темними, як і сама вона. Буває частенько, що сліпий провадирь заведе сліпу масу в яму. Трапляється й так, що все обходиться благополучно для всіх, а іноді для декого, хто встигне чи зуміє з ями виکارбкатися. В такі моменти історичні, як зараз переживаємо, люде йдуть багато де в чому “на ура”, як на війні, – “або пан, або пропав”.

12/X От бачите, дорогий Євгене Харламповичу, як я пишу до Вас листа! Хотів зробити так само, як і Ви, – тобто “віддати не гаючись візита”, аж підскочило відразу стільки справ по хазяйству, що з ранку до вечора я і в хаті не бував, тільки на обід приходив, а увечері не мав змоги писати, бо нічим світить. Сидимо, лупаємо очима; світимо тільки малесенького каганця на годину-півтори, поки вечеряємо. А прислуга в кухні палить “лучину”. От дожилися! Та напевно, що і у Вас так, бо Ви від керосину далі, ніж ми. Настане вечір, так така нудьга бере, що страх, – бо ні читать, ні писать. Оце надходить субота, пошлю сторожа до церкви, може, хоч воскових свічок розживемося. Не розживешся нігде й табаку. Я вже й курих мало, а все ж іноді “димив”. Віра Олек[андрівна] рада, що не достати сього зілля, а я нудькую. Я, бач, Вам і не похвалився, що 2/X прибула на хутір Віра Олександр[івна] зовсім хора. Перетомила серце так само, як і я. Почалися і в неї ті ж сімптоми болізні, що і в мене. Мусила взяти одпуск на 1½ місяці з тим, щоб поїхати зі мною на Кавказ, та й засіла тут, – почасти через те погане хазяйство, а почасти через небезпеку застрягти або в дорозі, або на Кавказі. Бо щодня газети так лякають, що ось-ось рух припиниться. Одно слово, – живеш

тепер “аки вран на ниріщі”, як сказано в писанії, – не знаєш де нирнеш, де й коли винирнеш. Отож під таку годину заходився писати до Вас якраз тиждень тому назад, а тепер не знаю, чи й скінчу листа, а як скінчу, то коли й на чому. Бо захожувався писати, то була одна “ситуація” політична, а під час антракту стала друга, розпочав знову писати – настала третя. Голова йде кругом... Хоч воно, власне, тільки так здається, що так швидко змінюються ті ситуації. Іноді окинеш оком, що діється навкруги зараз, і пригадаєш, що булоназад тому місяць-два, то бачиш не що інше, як “б’г на м’ст’”. Одно тільки не стоїть на місці, це – контрреволюція. Вона насовується чорною осінньою хмарою, і гонить її вітер не правобічний, а лівобічний. З приводу авантюри Корнілова Вам писав, здається, що його утворили і видвигнули на арену, на мою думку, зовсім не буржуазні партії, не кадети і ті, що попрутулялися до кадетів справа, а ліві. Тепер я ще більше в тому переконався. Придивляючись до роботи органів революційної влади, бачиш, як вони щодня, щогодини страшенно дискредитують революційну владу, а через те і саму революцію. Взять хоч би комітети усякі: земельні, продовольчі, виборні і т. д. і т. д. Що тільки по цих комітетах робиться і що вони витворяють, – не дай ти сине божий! За часів царізму опозиційна преса глузувала з “сатрапій”. Але тоді сатрапією була губернія ціла принаймні, а тепер – кожне село, і виходить, що в губернії – тисяча-півтори сатрапій, а то й дві, бо в одному ж і тому селі земельний комітет – окрема сатрапія, а продовольчий – окрема, які між собою ведуть боротьбу і ворогують. На щастя, в багатьох місцях на їх не зважають і не слухають, бо якби слухалися, то не було б життя в селі. Його і так вже нема, і якщо такий “революційний” лад продержиться ще місяців три-чотири, то на весну я не знаю, що буде. Можебути щось страшне. Зненависть до комітетів росте не по днях, а по годинах. Морального авторитету вони не мають ані на шаг; та й де він візьметься, коли здебільшого вони складаються з форменного жуліка на чолі і з трьох-чотирьох темних дядюшок. Селянської інтелігенції, в образі учителів, лікарів, агрономів, якщо тільки ця інтелігенція не дійшла до такого ступеня цинізму і безсоромности, щоб потурати самим огидним інстинктам темної юрби, до органів революційної влади не підпускають, бо це все “буржуки”. Бідна інтелігенція! Її становище просто трагічне. За часів царського самовластя їй дихати не давали органи царської влади; їх душила поліція, жандармерія, охранка. “Бей жидов и студентов”, – вигукували агенти влади – офіціальні і неофіціальні. “Враги народа – жиды, студенты и тилигенція”, – навчали городових по участках і салдатів по казармах, збираючись зробити “кровопусканіє”. Тепер темні маси натравлюють на цю саму інтелігенцію агенти революційної влади і крайня ліва преса: “Бей буржуя (значить, і “жида” в тім числі), не вірьте буржуям, не пускайте буржуїв в органи самоврядування, бо вони вас одурять, – на кожному кроці навчають і в пресі, і на мітингах безусі оратори, – слухайтесь тільки нас і йдіть за нами, то ми все вам дамо”. І обіцяють темному людові царство небесне на землі, обіцяють таке, що якби й справді від йоти до йоти здійснилася програма, то люд почував би себе кругом одуреним. Воно так і буде, безперечно, і темний народ помститься, тільки не на тих, хто свідомо і несвідомо дурив його, а на тих, хто підвернеться йому під руку. і на

справжніх буржуях, і на земських лікарях, вчителях, агрономах, на кооператорах. Скажіть же, бога ради, чим же відрізнятиметься ця метода боротьби від методи самодержавія? За оцей тиждень в мене в дворі перебувалодесятків з 5-6 дядюшок з окружних сіл: рубали в лісі хворост і по кілька днів жили на хуторі. Щовечора я уряджав з ними розмови злободневні. Здебільшого це – страшенно темний і несвідомий народ, серед якого було два-три чоловіка доволі добре грамотних і поверховознайомих з програмами партій і навіть з українськими домоганнями. І от треба було чути, чого тільки понаобіцяли та понаговорювали їм всякі агітатори! Земля геть вся повинна перейти трудовому народові дурно, ніяких налогів на землю не буде, платитимуть геть всі податки і за все тільки багаті – капіталісти, “буржуки”; на душу прийдеться землі, дехто каже, 20–25 дес., а дехто – не менше 10 дес. і т.д. і т.д. “Та то ви, кажу, мабуть, або не дочули, або не поняли, що оратори говорили, бо такого нігде в світі немає і не може бути”. – “Ні, – кажуть, – так нам приїзжі оратори говорили, іменно так”. Окрім того, темному люду натуркали, що все це станеться незабаром, через кілька місяців. З цифрами в руках я два вечори доводив їм, що їх сподіванки не можуть справдитися, що їх дурять такі ж темні люде, як і вони, або жуліки. Спочатку помітно булона обличчях: “говори, чорте, за попом, а я, мов, за тобою”, а в кінці другоговечора, коли я згадав, що реформа, доволі проста, визволення кріпаків, тяглася кілька літ, – а знайшлося два діди, що потвердили це, – я помітив великий “перелом” авдіторії, я почув, що сижу серед близьких людей. Нарешті в кілька голосів дядюшки до мене озиваються: “Барин, не виїздіть ще з хутора, пожалуйста, побудьте ми за вами приїдемо та повеземо по селах, щоб ви людей повчили та розказали все як слід, бо ми ще зроду таких річей не чули... От якби такі люде нас навчали та дорогу проказували нам, то воно б зовсім було не те, що тепер є”. На превеликий жаль, я мусів відмовитися від поїздки, бо в неділю думка була виїхати. А тим часом, боже, як треба послати по селах досвідчених і совісних людей. Зараз бувші конокради, урядники, стражники і всяка інша революційна наволоч почала вести агітацію серед темного люду про “горобину ніч”. І оце вчора селянин-приятель “осторожненько” запитує мене, чи скоро я виїду. – Та думаю на днях, – кажу. – “Виїздіть, – каже, – бо про “горобину ніч” щось почали все частіш говорити. Згадували і про Вас при тій розмові”. – Та хто ж саме? – “А хто ж, як не отой с... с...” – ще і називав одного з коноводів. Якщо вже й мені загрожує “горобина ніч”, то що ж будеусяким Неклюдовим⁶⁷, Беклемишевим⁶⁸, Ребіндерам⁶⁹, Колокольцовим⁷⁰ etc.?.. Одбулися вибори до волостного земства. Гласних обрали, але гласні ніяк не можуть обрати управи, бо з 8 намічених кандидатів 1 одмовився так собі, а 6 одмовилися виключно через те, що “получать 1500 руб. жалування невігодно”. Цікаво те, що першими мотивували свій отказ коноводи, самі “завзяті ідейні товарищі”, з язика в яких не сходять слова: “послужить бедному народу”, “послужить обществу”. І от вже два місяці минуло, як одбулися вибори, а земства волостного нема і не скоро воно буде, бо гласних не можна скликать, а знаєте чому? Тому що аж тепер гласні розшолопали, що вони повинні служити без жалування. Як йшла підготовка до виборів, то коноводи страшенно ворожезустріли появу ще двох списків, опріч свого. Я, грішний чоловік,

думав, що це “ідейна партійна боротьба”, аж воно оказується от що: коноводи, щоб провести свій список, не скупилися на всякі посули, через це й охотників було багато попасти в гласні, а тепер люде переживають розчаровання. Воно, по правді кажучи, те ж саме було за “панського земства”, але не відразу, а прийшло воно потім, згодомі не було пануючим мотивом. “Панське” земство було скупе, боялось налогів; председателі повітових управ одбірали по 1800–2400 р., а члени – по 1200–1500 р. При скромному жалуванні була й ідейність деяка. А тепер за панування “високої товарищеської моралі” жалування давай 5–6 тис., а ідейне служення – геть під припічок ік бісовій матері... Розумніщі прості люде в селі починають потроху прозрівати, а деякі, і зовсім не багатії, не мироїди, починають говорити, що за царя та за Колокольця було краще. А духовенство дуже й дуже використовує свою руч такі настрої. От вже третій місяць як попи та монашва воловодяться з чудотворними іконами; ціле літо возять по селах, правлять “всенародні моленія”. Щоразу, як тільки проїде ікона, виникне нова легенда про війну, про царя; щоразу дужче й дужче починає народ зітхати за царем. З розмов щоденних бачу, та й самі селяне иноді говорять, що найбільшу смуту роблять попи контрреволюційною пропагандою і салдати – “сверх-революційною”, анархістичною. Не раз вже мені доводилося чути від більш інтелігентних по своїй вдачі селян буквально таке: “От і свобода прийшла, і видно, що таки й земля за нами зостанеться, хоч, може, і не вся, як по тих ахвишках пишуть, а проте так невесело, так на душі важко, що й землі тієї не хотів би, бо правди нема, як і не булої, і неначе ще більше неправди розвелося”. Доводиться втішати люде тим, що “все перемелеться”, що діти побачать і справжню волю і землю.

17/X Отак, дорогий Євгене Харламповичу, два тижні до Вас листа пишу. Так мені любо з Вами розмовляти, що все хочеться більше написати. А тут ще така історія підскочила. Місяць тому, чи й більше, я почав своїх просвітян підмовляти, щоб вони поставили спектакль. Вони й заходилися і вибрали якусь страшенно дурну п’єсу Сластіна⁷¹ без мене. Я запротестував і порадив поставити щось Карпенкове⁷². Вони вибрали “Бурлаку” і попрохали, щоб я поруководив. Треба було допомогти. На лихо задощило, до села далеко, і я мало поклав праці, а проте грали дуже добре. Народу була сила. Перед спектаклем я вийшов і коротенько сказав, що таке “Просвіти”, що вони повинні і можуть робити, і розказав про значіння театру. Слухали уважно і навіть аплодірували, хоч під час промови чув з задніх рядів посвистування легеньке, коли говорив. Догадуються, що посвистувала салдатня, середякоїєсть запеклі вороги українства та “антаномії”. Так участь в спектаклі і перепинила листа до Вас, якогоне знаю, кудий посилають. Чи й Ви ніяк не виїдете, як оце ми?

Хочеться вже до Київа і страшно, хоч і тут страшно, бо почалися страшенні розбої. Зорганізовалося в повіті кілька шайок, вбивають і граблять люде. А в Київ страшно їхати на голод і такі ж розбої і... на муки моральні. Оце вчора одержав газети і бачу, який галас піднявся проти українського “учредительного собрания”. Галас доходить до села вже. Коли б його не використала контрреволюція так, що ми й автономії не добудемо. Це легко може статися, бо до контрреволюціонерів треба залічувати в данному разі не тільки правих, а й ліву російську

демократію. Вона вся проти нас. Ну, пора кінчати. Віра Олекс[андрівна] сердечно Вас вітає. Виїздимо ми на днях, не пізніш як 22–23. Якщо можна достатися до Кавказу, то неділь хоч на три поїдемо у Кисловодськ. Братерськи Вас обнімаю. Юлії Микол[аївні] привіт.

Ваш Ф. Матушевський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 487, 488. Автограф.

№ 8

12, 14 грудня 1917 р.

12/ХІІ – [1]917

Згадав, що Ви сьогодні іменинник, дорогий Євгене Харламповичу, і обзиваюся до Вас з сердечним привітанням, жичучи здоров'я й здоров'я. Треба ж таки нам з Вами походити хоч кілька літ по рідній землі вільними громадянами української республіки!

Від дітей знаю, що Ви вже у Києві, бо діти писали, що Вас бачили на засіданні нібито Малої Ради⁷³, але, видимо, діти щодо сього останнього помилилися, бо я не чув, щоб Ви входили в склад Малої Ради. Де ж таки видано, щоб товарищі пустили до Малої Ради такого “буржуала”? Це ж “осквернення чистоти революційного знамені” було б!.. А якщо Ви у Києві, то, напевне, одержали і мої два листи, адресовані на Київ, – один з хутора, а другий звідсіля. Обидва листи рекомендовані то, може, і досталися Вам до рук. Пишучи звідсіля, я не сподівався на відповідь, бо гадав, що незабаром виїдемо, а тим часом довелося тут застрянути. Спочатку задержало нас тут здоров'я Віри Олекс[андрівни], а тепер мусимо сидіти, бо припинився рух. Почта сяк-так приходить; іноді з Києва маємо листи через два тижні, іноді – через тиждень, а виїхати немає способу. Вже четвертий день не пускають безпересадочною міжнародного вагона, бо товарищі спеціально полюють за “буржуками”, що їздять в цих вагонах, а потрапити в звичайний поїзд – немає способу. Кажуть, що зараз доблестная армія з-за Кавказу суне на північ “уничтожать буржуєв”. В Терській республіці, в Кубанській й Донській, кажуть, йде справжня мобілізація, щоб захиститися від нещастя. Весь тягар праці в цій справі впав на плечі козацтва, козаки кров свою проливають, а товарищі – друччя вставляють в колеса; нацьковують темний люд на козаків, використовуючи помилки військового “круга”, який заздалегідь не подбав про представництво в “круге” від некозачого населення. Стежучи по місцевим газетам за поведінкою тутешніх с[оціал]-д[емократів] та с[оціалістів]-р[еволюціонерів], за їх предательською політикою, я аж не тямлюся від злоти! Форменні кретіни, онаністи, с... с.-ни! Каледін⁷⁴ все зробив, щоб з самого початку припинить страшенну бійку й анархію, а соціалістичні думи Ростова, Нахичевані, а за ними й інші, як папуги твердять щодня: “Мы соблюдаем нейтралитет, т.к. не желаем вмешиваться в борьбу двух узурпаторов і авантюристов: Каледина и К^о и Ленина и К^о”. Ну, що Ви скажете?! Каледін каже: “Хороший нейтралітет! Заховалися за широкі козачі спини, сидите як в Бога за пазухою і нацьковуєте хуліганів на козаків”. А вони собі знову своє твердять. Ти йому плюй, каже, межі очі, а він каже: “дощ іде”.

14/ХІІ. Роспочав листа, не скінчив, бо не стало керосину – на Кавказі немає керосину, і ми з сьогоднішнього дня починаємо жити в темряві, – а в хаті такий холод, що пальці ручки не тримають, і кінчаю сьогодні по дню. Тільки що вернулася прислуга з базарю і принесла новину, що вчора десь на станції салдати вбили Караулова⁷⁵, ад'ютанта і жінку. Коли б з приводу сього не вибухнула на Кавказі велика війна, бо козаки й без того страшенно роздратовані і вороже настроєні проти салдатів та товаришів. Оце в неділю тутешня громада українська відбувала свої загальні збори. Пішли й ми з Вірою Ол[ександрівною]. Руководить громадою якийсь молоденький прапорщик Зубок і вчитель гімназії з П'ятигорська, Пелеховський Громада темна і духовно убога, з демосу. Після прочитання 3-го універсалу з коментарієм Пелеховського виступив і я. Пелех[овський], довідавшись, хто я, попросив мене поїхати з ним до П'ятигорська, бо вечером там також збори громади. Поїхав і аж двічі там промовляв. Там громада і більша, і інтелігентніша. Вертаюся назад і попадаю у вагон, в якому застаю кілька терців. Боже, від злоби й ненависті до москалів та большевиків аж тремтять. У вагоні було два большевика – залізнодорожники. Так козаки увесь час похвалялися, що як тільки большевики почнуть щось в Терщині робити, то козаки з жінками і з дітьми заходяться різати “ету сволочь, чтобы не совалась кь нам, хозяевам”. Отже, коли б смерть Караулова не була искрою, яка запалить порох.

Хотів у цьому листі вернутися до універсалу, повести розмову про нашу республіку та вже про це в другому листі. Ми записалися на 17-е, щоб їхати у міжнародньому вагоні; тепер нашу чергу на три дні пересунули, а чи виїдемо 20-го – хто його знає, бо, може, міжнародного більш не пускатимуть.

От застряли! А Вірі Ол[ександрівні] всі строки скінчилися, та й мені час за роботу братися, а окрім того, з нами грошей тут обмаль, а з Києва їх не одержиш, бо банки або ж не виплачують тут, або дають по 40-50 р. на тиждень, а тут день вдвох коштує 20 руб. Прощайте. Сердечно вітає Вас Віра Олек[сандрівна] і Юлію Миколаївну. Я також.

Ваш Ф. Матушевський

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 489. Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Матушевська Віра Олександрівна (1874–1944) – дружина Федора Матушевського за фахом лікар, багатороків працювала у Боярці під Києвом. Після процесу СВУ підтримувала зв'язки з родинами заарештованих, збирала й зберігала документи з історії українського національно-визвольного руху У 1937 р. була арештована і до жовтня 1943 перебувала у виправно-трудоному таборі, звідки була звільнена з украї підірваним здоров'ям і незабаром померла. (Детальніше див.: *Даниленко В. Доля сім'ї Матушевських // Історичний журнал. – 2004. – № 1–2. – С. 8–18*).

2. Діти Федора та Віри Матушевських Юрій (1905–1977), Борис (1907–1977), Василь (1909–1943).

3. Український Національний конгрес (з'їзд) був скликаний у Києві 6–8 квітня 1917 р. з метою надання Центральній раді характеру представницького органу всього українського народу. На з'їзді було обрано новий склад Центральної ради у кількості 118 членів від різних партій, громадських організацій та великих українських громад за межами України. Ф. Мату-

шевський був обраний від Української демократично-радикальної партії.

4. Грушевський Михайло Сергійович.

5. Василенко Костянтин Прокопович (1877–1941) – політичний діяч, член РСДРП (меншовик), у 1898–1918 голова Київського обласного комітету цієї партії, помічник редактора газети “Киевская мысль”. З вересня 1917 – генеральний секретар праці, у жовтні 1917 р. призначений комісаром Тимчасового уряду м. Києва. За радянської влади – співробітник ВУАН Репресований органами НКВС і розстріляний.

6. “Киевская мысль” – щоденна газета ліберального напрямку видавалася з 30.12.1906 до 26.01.1918. У роки Першої світової війни стояла на позиції “оборонництва”.

7. Балабан, очевидно, Балабанов Михайло (Самуїл) Соломонович (1873–?) – політичний діяч і журналіст, редактор газети “Киевская мысль”, член РСДРП (меншовик), лідер її київської організації, член Київської міської думи, член Центральної ради і Малої ради від національних меншин.

8. Антонович Дмитро Володимирович (псевд. Муха, 1877–1945) – український громадсько-політичний і культурний діяч, історик мистецтва Син відомого українського історика В. Б. Антоновича. Активний учасник українського руху один із засновників і лідерів РУП (1900–1905), УСДРП (1905), редактор кількох періодичних видань. У 1917 – товариш голови Центральної ради, з вересня – товариш голови Київської міської думи. У січні 1918 призначений міністром морських справ УНР, у липні – генеральним консулом Української Держави у Швеції, у 1919 – дипломатичний представник УНР в Італії. З 1921 – на еміграції, один з організаторів професора та ректора Українського вільного університету у Відні та Празі, директор Музею визвольної боротьби України у Празі.

9. Винниченко Володимир Кирилович.

10. Чикаленко Юлія Миколаївна (уроджена Садик, 1888–1928) – друга дружина Є. Чикаленка. Після революції 1917 р. викладала німецьку мову в київській гімназії, з 1920 р. – на еміграції.

11. “Родина” – український літературно-мистецький клубу Києві, заснований у 1908 р. Щоп’ятниці в клубі відбувалися літературні, щосуботий неділі – музичні вечори. У жовтні 1912 діяльність клубу була заборонена владою, але невдовзі він відновив свою роботу під назвою “Родина” у тому самому приміщенні, на Володимирській вул., № 42. У роки Першої світової війни в його приміщенні було відкрито лазарет. Після революції 1917 р. клуб став осередком українського національного життя, у його приміщенні відбувалися перші засідання новоствореної Центральної ради, починала роботу редакція газети “Нова рада”.

12. Маєвський Йосип (Йозеф) Альбінович – громадсько-політичний діяч, за фахом лікар, належав до УПСР. У 1917 – член Центральної ради і Малої ради, як лідер т.зв. конфедералістів відстоював самостійницькі позиції, був членом комісії для скликання З’їзду народів Росії в Києві.

13. Дейч Лев Григорович (1855–1941) – діяч російського революційного руху народник, пізніше меншовик. Народився в Тульчині на Поділлі. Як народник вів пропаганду в селах Мелітопольського повіту готував повстання селян у Чигиринському повіті. Кілька разів був заарештований, багато років провів у засланні, звідки тікав. Перебуваючи в еміграції, зблизився з соціал-демократами (меншовиками). Після Лютневої революції прибув до Петрограда, де приєднався до правих меншовиків-оборонців, був одним з редакторів меншовицької газети “Единство”.

14. Бедрик – особу встановити не вдалося.

15. Стаття С. О. Єфремова “На поворотці” опублікована в газеті “Нова рада” в 1917 р.: № 105 (4 серпня), № 106 (5 серпня), № 107 (6 серпня). У ній автор аналізує ситуацію, що склалася в країні після липневих подій і проголошення Центральною радою II Універсалу “Реакція перекинулася до нас. Україна теж стала на поворотці свого життя” (№ 106). Автор вважав, що Україна опинилася на роздоріжжі і правильний її шлях – автономія України у федеративній республіці російській. Є три способи її досягнення: брати своє право “захватним

способом, силоміць. Можна здобувати його переговорами та умовами. І можна йти органічним шляхом натурального дозрівання тих форм у загальній свідомості та їх популяризації серед широких мас людности. Перший і другий спосіб рішають справу одразу, третій буде довгий і забарний, але він єдино певний та єдино безпечний рано чи пізно кінець кінцем доводить він до поставленої мети” (№ 107). Мабуть, саме ці твердження С. Єфремова викликали невдоволення Ф. Матушевського

16. Київський міський Комітет – йдеться, очевидно, про виконавчий комітет Ради об’єднаних громадських організацій, що був сформований у Києві 1–4 березня 1917 р., і до якого перейшла вся влада в Києві.

17. Лепарський А. Н. – російський есер, з березня 1917 – начальник Київської міліції.

18. Таск Охрім Якович – голова Ради солдатських депутатів м. Києва, меншовик, член Малої ради без мандата Центральної ради й без права дорадчого голосу

19. Карум Леонід Сергійович (1888–1968) – військовий юрист, капітан російської армії. Після Лютневої революції брав активну участь у створенні демократичних органів управління в м. Києві, був одним з керівників Ради солдатських депутатів членом Виконкому комітету об’єднаних громадських організацій Києва. Був одружений із сестрою Михайла Булгакова Варварою, прототип Сергія Гальберга – героя роману М. Булгакова “Белая гвардия” та п’єси “Дни Турбиных” (детальніше його біографію див.: *Тинченко Я.* Белая гвардия Михайла Булгакова – К.; Л., 1997. – С. 82–98).

20. Незлобин Павло Іванович (1884–?) – робітник-друкар, російський есер, голова виконкому Київської ради робітничих депутатів (до серпня 1917 р.).

21. *et tutti quanti (ital.)* – і всіх інших, у цьому контексті – і тому подібних.

22. “Народна воля” – щоденна газета, орган Всеукраїнської селянської спілки і Центрального кооперативного комітету України, УПСР. Виходила в Києві з квітня 1917 р. Головний редактор М. Ковалевський, секретар редакції – П. Христюк.

23. Христюк Павло Оникійович (1880–1941) – кооператор політичний діяч, публіцист співробітник газети “Рада”, редактор кооперативного журналу “Комашня” (1917–1919), секретар газети “Народна воля”, один із лідерів УПСР та Селянської спілки. Член Центральної ради та Малої ради, генеральний писар Генерального секретаріату з січня 1918 міністр внутрішніх справ, з лютого 1918 – державний секретар УНР, за Директорії – товариш міністра внутрішніх справ. У 1919–1923 – на еміграції у Відні, 1923 р. повернувся в Україну працював редактором журналу “Література і мистецтво”, науковим співробітником Інституту ім. Т. Шевченка в Українбанку Репресований радянськими каральними органами, помер на засланні.

24. Йдеться про інтерв’ю, дане В. Винниченком кореспонденту бульварної французької газети “L’intransigeant”, який, свідомо чи несвідомо перекутивши зміст сказаного, написав, ніби Винниченко заявив, що більшість Центральної ради є германофільською. Цей інцидент було використано кадетами в Тимчасовому уряді, які чинили опір затвердженню Винниченка головою Генерального секретаріату після прийняття II Універсалу хоч усе-таки він був на цій посаді затверджений (*Винниченко В.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. I – С. 320–321, 344–345).

25. Ткаченко Михайло Степанович (1879–1920) – громадсько-політичний діяч. За фахом адвокат. Член РУП (1902–1904), с.-д. “Спілки” і УСДРП. З березня 1917 – голова правничої комісії Центральної ради, член її Комітету і Малої ради. 26.10.1917 р. обраний до Крайового комітету по охороні революції в Україні. В листопаді 1917 р. – березні 1918 р. – генеральний секретар судових справ, згодом (до 29.04.1918) – міністр внутрішніх справ УНР. Після розколу в січні 1919 УСДРП очолював ліву фракцію “незалежників”, яку 1920 р. було перейменовано на Українську комуністичну партію.

26. Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) – громадсько-політичний і державний діяч, педагог, письменник, літературознавець. Був одружений з дочкою М. Старицького Оксаною Михайлівною (1875–1941), сестрою Людмили Старицької-Черняхівської. Був членом таємної організації “Молода Україна”, київської “Старої громади”, ТУП, одним із

засновників РУП. Разом з Лесею Українкою заснував одну з перших українських соціал-демократичних організацій. Належав до УСДРП. Один із засновників Центральної ради, член Малої ради. У першомускладі Генерального секретаріату – генеральний секретар освіти. Після відставки кабінету В. Винниченка – інструктор Міністерства освіти УНР, а потім Української Держави. Убитий у Полтаві 29.07.1918.

27. Понятенко Прокіп Дмитрович (1878–?) – громадсько-політичний діяч, журналіст, член РУП, згодом – УСДРП. З липня 1917 – товариш генерального секретаря внутрішніх справ, директор канцелярії МВС УНР. В 1919–1920 рр. – член дипломатичної місії УНР у Варшаві. Повернувся на Кубань, подальша доля невідома.

28. Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, історик літератури, літературний критик і публіцист. Редактор і співробітник “Громадської думки” і “Ради”, співредактор “Нової ради”. Один із провідних діячів Української демократичної партії (1904) та засновників Української радикальної партії (1905), член Української радикально-демократичної партії, ТУП, з 1917 – голова УПСФ та ЦК Союзу автономістів-федералістів. Один із засновників Центральної ради (товариш голови), член Малої ради. У червні – серпні 1917 р. – генеральний секретар міжнародних справ. Після гетьманського перевороту відійшов від активної політичної діяльності. За радянської влади – академік, віце-президент ВУАН 1930 р. засуджений у “справі СВУ”, помер у таборі.

29. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – українська письменниця, громадська діячка, донька М. Старицького. Після смерті М. В. Лисенка очолювала клуб “Родина” (див. прим. 11). Була членом ТУП, УПСФ, Центральної ради. Репресована радянською владою, проходила по процесу СВУ; померла в ув’язненні.

30. “Юг Росії” – очевидно, йдеться про українське “Товариство півдня Росії”, яке було створене в Києві на початку травня 1915 р. Його очолювали відомі громадські і культурні діячі: Д. Дорошенко, В. Ігнатович, В. Леонтович та ін. Восени 1915 р. в ньому нараховувалося близько 300 членів. Товариство організувало свої філії в Одесі й Чернігові. Основним його завданням була допомога біженцям та вигнанцям (*Ресні О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна – К., 2004. – С. 422).

31. Московська нарада – йдеться про скликану О. Керенським Державну московську нараду для обговорення ситуації в країні (12–15 (25–28) серпня 1917 р.). У ній взяли участь більше 2 тис. представників різних громадських організацій.

32. Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) – російський політичний діяч, один з організаторів і лідер Конституційно-демократичної партії народної свободи (кадетів). Депутат III і IV Державних дум, у 1917 р. (до травня) – міністр закордонних справ у першомускладі Тимчасового уряду. Підтримав виступ генерала Корнілова. Після Жовтневого перевороту 1917 р. – член Донської громадянської ради. У 1918 р. в Києві очолював ЦК партії кадетів, мав намір за допомогою німецьких військ повалити радянську владу в Росії. Напередодні повстання Директорії виїхав за кордон. У Парижі редагував партійний орган “Последние новости”.

33. Штюрмер Борис Володимирович (1848–1917) – російський землевласник, новгородський і ярославський губернатор з 1904 – член Державної думи (правий), голова Ради міністрів (20.01 – 10.11.1916). Йдеться про виступ П. Мілюкова на засіданні V сесії Державної думи 1 листопада 1916 р., коли він звинуватив владу в розрусі і заявив про можливість зради цариці і прем’єр-міністра Штюрмера. Від імені Прогресивного блоку він заявив: “Ми будемо боротися з вами... всіма законними засобами, до тих пір, поки ви не підете” (*Гайда Ф. А.* Либеральная оппозиция на путях к власти (1914 – весна 1917 г.). – М., 2003. – С. 232).

34. Родзянко Михайло Володимирович (1859–1924) – один із засновників і лідерів партії “октябристів”, великий поміщик, голова Катеринославського земства. Голова III і IV Державних дум. Під час Лютневої революції 1917 р., намагаючись врятувати монархію, умовляв царя ввести конституцію. Влітку 1917 разом з О. І. Гучковим заснував Ліберально-

республіканську партію. В жовтні 1917 виїхав на південь до генералів Л. Г. Корнілова та А. І. Денікіна. З 1920 – на еміграції.

35. Шульгин Василь Віталійович (1878–1976) – російський громадсько-політичний діяч, великий поміщик, публіцист. Один з лідерів монархічної групи російських націонал-прогресистів, активний противник українського національного руху в 1911–1918 – редактор газети “Киевлянин”. Депутат II і IV Державних дум. 2 (15) березня 1917 р. як представник Тимчасового комітету Державної думи прийняв акт зречення Миколи II від престолу. Після Жовтневого перевороту переїхав до Києва, де створив “Русский национальный союз”. З 1920 – на еміграції, 1945 перевезений радянською армією до СРСР, де до 1956 р. перебував в ув’язненні.

36. Гучков Олександр Іванович (1862–1936) – російський громадсько-політичний і державний діяч, один із засновників і лідерів партії “октябристів”, голова Державної думи (1910–1911), Центрального військово-промислового комітету і Товариства економічного відродження Росії. Приймав акт зречення Миколи II від престолу. В першому складі Тимчасового уряду – військовий і морський міністр (до 2 (15) травня 1917), один із засновників Ліберально-республіканської партії. Підтримав виступ генерала Корнілова. З 1919 – на еміграції.

37. 3-їюньська Дума – йдеться про склад IV Державної думи (1912–1917), яку, як і III (1907–1912), було обрано за законом від 3 червня 1907 р., що обмежував представництво селян, робітників та національних меншин, віддаючи перевагу землевласникам, більшість у ній мали російські праві групи.

38. Корнілов Лавр Георгійович (1870–1918) – російський військовий і політичний діяч. У роки Першої світової війни командував дивізією, корпусом Південно-Західним фронтом. У серпні – вересні 1917 – Верховний головнокомандувач. Очолив невдалий виступ проти Тимчасового уряду з метою встановлення в Росії військової диктатури. Після приходу до влади більшовиків став одним із засновників і керівників білого руху. Загинув у бою.

39. Директорія (Рада п’яти) – колегія 5 міністрів на чолі з О. Ф. Керенським, утворена постановою Тимчасового уряду 1 (14) вересня 1917 р. з метою виходу з урядової кризи, яка виникла у зв’язку з виступом генерала Л. Г. Корнілова. Директорія мала діяти до сформування нового кабінету і припинила існування після створення 25 вересня (8 жовтня) 3-го коаліційного уряду.

40. Диктатура Керенського – Керенський Олександр Федорович (1881–1970), який у першому складі Тимчасового уряду був міністром юстиції, у першому і другому коаліційному уряді (травень–вересень 1917) – військовим і морським міністром, з 8 (21) липня зайняв посаду й міністра-голови, з 30 серпня (12 вересня) став одночасно й Верховним головнокомандувачем.

41. Новий універсал Ради – йдеться про II Універсал Центральної ради, прийнятий 3 липня 1917 р.

42. Романов Микола Олександрович (Микола II, 1868–1918) – останній російський імператор (1894–1917).

43. Сергій – очевидно, С. О. Єфремов.

44. Славко – Прокопович Вячеслав Костянтинович (1881–1942), громадсько-політичний і державний діяч, педагог, історик, публіцист. Член Української радикально-демократичної партії і ТУП, з червня 1917 – член УПСФ. Член Центральної ради і її Комітету входив до складу комісії Центральної ради для скликання в Києві З’їзду народів. У січні – квітні 1918 – міністр народної освіти УНР. У травні 1920 – голова Ради міністрів УНР. Займав ключові посади в уряді УНР в екзилі.

45. Ніковський Андрій Васильович (1885–1942) – український громадсько-політичний і державний діяч, літературознавець, журналіст. Редактор газет “Рада” (1910–1914) та “Нова рада” (1917–1919), журналів “Літературно-науковий вістник” та “Основа” (1915). Член ТУП та УРДП, з 1917 р. – УПСФ. Член Центральної та Малої рад. У 1918 р. очолював опозиційний

до гетьманської влади Український національно-державний союз. 3 травня 1920 р. – міністр закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича У 1924 р. повернувся в радянську Україну очолював правописно-термінологічну комісію ВУАН У 1930 засуджений у “справі СВУ” до 10 років ув’язнення, які відбув на Соловках. Помер після звільнення у блокадному Ленінграді.

46. Моргуліс Зіновій Григорович (1880–?) – адвокат, український діяч єврейського походження близький до середовища Є. Чикаленка, Ф. Матушевського С. Єфремова, член УПСФ, за доби Центральної ради – київський губернський комісар, у 1920 – співробітник ВУАН Заарештований у “справі СВУ”, засуджений на 3 роки, невдовзі звільнений, подальша доля невідома.

47. Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – громадсько-політичний діяч, публіцист, вчений-історик. В 1900–1917 рр. – урядовець державного контролю в Петербурзі. Організатор студентських громад, “Благодійного товариства видання загальнокорисних книг” (Петербург). Член Радикально-демократичної партії, ТУЦ, УПСФ. У березні 1917 р. очолив Українську національну раду в Петрограді, невдовзі призначений губернським комісаром Буковини і Покуття У вересні – листопаді 1917 р. – генеральний писар Генерального секретаріату 1918 р. – державний контролер в уряді УНР. За Української Держави і Директорії – міністр віросповідань, 1919 р. – голова дипломатичної місії УНР у Туреччині. На еміграції – професор Варшавського університету засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві (1930–1938).

48. “Громадська думка” – перша українська щоденна газета, виходила в Києві в 1906 р. Видавець – Є. Чикаленко, редактор – Ф. Матушевський. Після заборони виходила під назвою “Рада” (1906–1914).

49. “Рада” – єдина в дореволюційний час на Наддніпрянській Україні щоденна українська громадсько-політична газета ліберального напрямку, виходила в 1906–1914 на кошти Є. Чикаленка з деякою матеріальною допомогою В. Смиренка, Л. Жебуньова В. Леонтовича. На початку Першої світової війни заборонена царським урядом.

50. Народа у Москві – див. прим. 31.

51. Демократична нарада (Всеросійська демократична нарада) відбулася в Петрограді 12–22 (27 вересня – 5 жовтня) 1917 р. Скликана меншовиками і есерами з метою вирішення питання про характер влади після розгрома курортної конференції. Обговорення велися з приводу участі в коаліційному уряді представників буржуазних партій. Незначною більшістю голосів нарада прийняла з цього питання позитивне рішення, погодившись на участь в уряді в індивідуальному порядку діячів, що належали до партії кадетів. Представники Центральної ради різко виступили проти великодержавної політики Тимчасового уряду за його реорганізацію на принципах однорідного соціалістичного уряду. На Демократичній нараді була створена Тимчасова рада республіки (так званий “передпарламент”), який мав функціонувати до скликання Установчих зборів.

52. Чернов Віктор Михайлович (1875–1952) – російський політичний діяч, один з організаторів партії есерів, її головний теоретик. Переслідувався царським урядом. В 1899 р. емігрував за кордон, очолював закордонну організацію есерів. Після Лютневої революції повернувся до Росії, в травні–серпні 1917 р. – міністр землеробства в Тимчасовому уряді. З 1920 – на еміграції.

53. *пес plus ultra* (латин.) – далі нікуди, крайня межа.

54. З’їзд народів Росії відбувся у Києві 8–15 вересня 1917 р.

55. Проф. Вольдемар – Вольдемарас В. – делегат З’їзду народів Росії від Литви, член делегації Литви на переговорах у Брест-Литовську.

56. “Робітничая газета” – українська щоденна газета, офіційний орган УСДРП. Виходила у 1917–1919 рр. у Києві, Вінниці, Рівному та Кам’янці-Подільському.

57. Оберучев Костянтин Михайлович (1865–1929) – полковник російської армії, соціаліст-революціонер, звільнений з армії за революційну діяльність у 1905–1907 рр., емігрував до

Швейцарії. Співробітник журналу “Киевская старина”. На початку 1917 повернувся до Києва, був заарештований. Під час революції призначений спочатку комісаром, а з травня 1917 – командувачем Київським військовим округом. Виступав проти автономії України й організації українськогo війська. У листопаді 1917 звільнений з посади урядом УНР.

58. “Нова рада” – щоденна політична, економічна й літературна газета, виходила в Києві з 25.03.1917 р. до січня 1919 р. як наступниця закритої в 1914 р. газети “Рада”. Редактори: А. Ніковський, С. Єфремов.

59. Стасюк Микола Михайлович – український громадсько-політичний і кооперативний діяч, один з організаторів селянських спілок на Катеринославщині, член УПСР, Центральної та Малої рад. 15.06–1.08.1917 – генеральний секретар харчових справ. За часів Директорії – начальник постачання Армії УНР у Кам’янці-Подільському. За радянської влади працював у ВУАН. У 1933 р. репресований у справі т.зв. Українського національного центру. Подальша доля невідома.

60. Галевич Валентин Олександрович – український публіцист, друкувався на сторінках “Ради”, “Нашої кооперації”, “Муравейника-Комашні”, “Рідного краю”, “Села” та ін. Один з офіційних редакторів газети “Рада” (1910, № 137–297; 1911, № 1–86). У роки революції був активним діячем кооперативного руху, виступав на III Всеукраїнському загальнокооперативному з’їзді (травень 1918), був членом редколегії журналу “Українська кооперація” 1919 р.

61. Степаненко Аркадій Степанович (1889–1938) – громадсько-політичний діяч. Член Центральної ради, ЦК УПСР, ЦК Селянської спілки, голова Київської повітової ради селянських депутатів. У 1919 р. – емісар ЦК УПСР при уряді Директорії, начальник відділу постачання при уряді УНР. За радянської влади – заступник директора Українбанку на Херсонщині, товариш начальника відділу постачання ХТЗ. Засуджений у справі т.зв. Українського національного центру 1931 р. У 1937 р. знову заарештований. Розстріляний 9. 09. 1938 р.

62. “Южный край” – найпоширеніша на півдні Росії щоденна газета, видавалася в Харкові в 1881–1917 рр., стояла на засадах єдності Росії.

63. Над цим прізвищем рукою Є. Чикаленка написано: Стеклов. Стеклов (Нахамкіс) Юрій Михайлович (1873–1941) – більшовик, публіцист, учасник революції 1905–1907 рр. і жовтневого (1917 р.) більшовицького перевороту в Петрограді.

64. Над цим прізвищем у тексті листа рукою Є. Чикаленка написано: Троцький Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879–1940) – російський політичний діяч, у 1917 р. примкнув до більшовиків, у вересні – листопаді 1917 р. – голова Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, один з організаторів жовтневого більшовицького перевороту.

65. Хинчук Лев Михайлович (1868–1944) – діяч російського соціал-демократичного руху меншовик. Після Лютневої революції до осені 1917 – голова Московської ради робітничих депутатів, з серпня 1917 – член ЦК меншовиків. Під час жовтневого більшовицького перевороту на II Всеросійському з’їзді рад зачитав декларацію меншовиків і закликав залишити засідання, оскільки вважав, що переворот напередодні і в момент з’їзду неприпустимий. З 1921 на кооперативній і державній роботі.

66. Кабцан – особу не встановлено.

67. Неклюдов Петро Олексійович – поміщик із Харківщини, член IV Державної думи від Харківської губернії, член Харківського губернського комітету Всеросійського земського союзу. Неклюдову належали землі в с. Царєборисові (тепер Червоний Оскіл) Ізюмського повіту Харківської губернії. Після проголошення I Всеукраїнським з’їздом Рад радянської влади в Україні його землі та майно захопили селяни. Навесні 1918 р. повіт зайняли німецькі війська, почалося жорстоке протистояння між селянами та поміщиком, підтримуваним гетьманською владою та німецькими військами (Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К., 1967. – С. 556).

68. Беклемішеви – відомий на Харківщині рід. Федір Андрійович Беклемішев у 1860-х рр. був віце-губернатором Харківської губернії. Володимир Олександрович Беклемішев (1861–1920) – скульптор автор першого в Харкові пам’ятника Т. Шевченкові
69. Ребіндери: генерал-лейтенант Олександр і колезький радник Микола Олексійович володіли великим маєтком у Белгородському повіті Курської губернії
70. Колокольцов Василь Васильович – великий землевласник з Харківської губернії за фахом – вчений-агроном, український громадський і земський діяч. Працював головою Вовчанського повітового земства, відомий як організатор земського управління в сільському господарстві, медицині, шкільництві. У травні – жовтні 1918 р. – міністр земельних справ Української Держави.
71. Сластін Михайло Федорович – земський лікар Богодухівського повіту Харківської губернії. Навчався в Харківському університеті, писав п’єси, які в 1890-х рр. друкувалися і ставилися на сцені.
72. Карпенко-Карий Іван – псевд. І. К. Тобілевича (1845–1907), видатного українського драматурга і актора, автора багатьох п’єс, серед яких “Бурлака” (1883), “Сто тисяч” (1890), “Хазяїн” (1900).
73. Мала рада – виконавчий орган Української Центральної ради, який діяв між її сесіями (Загальними зборами). До проголошення 3.07. 1917 II Універсалу мав назву “Виконавчий комітет” (Комітет).
74. Каледін Олексій Максимович (1861–1918) – генерал російської армії. 17 червня 1917 обраний отаманом Донського козацтва, очолював Південно-Східний Союз козачих військ, горців Кавказу і вільних народів степів. Організатор і керівник виступу проти радянської влади.
75. Караулов Михайло Олександрович (1878–1917) – козачий офіцер. Депутат IV Державної думи, де належав до “прогресистів”. Після Лютневої революції 1917 р. – член Тимчасового комітету Державної думи. З березня 1917 р. – отаман Терського козачого війська і (до серпня) комісар Тимчасового уряду в Терській області. Після жовтневого перевороту очолив Терсько-Дагестанський уряд. 13 (26) грудня убитий солдатами.